D'R KOEËNWOOF

42 – 2021

HEEM EN NATUUR
VOEREN

D'r Koeënwoof

42 — 2021

Heem en Natuur Voeren

D'r Koeënwoof – *korenwolf* is de oude Limburgse naam voor de hamster, een diertje dat vroeger in de graanakkers van deze streek leefde – is een uitgave van de vereniging **Heem en Natuur Voeren**. Deze vereniging wil het streekeigene ten aanzien van natuur en cultuur bestuderen, bevorderen en beschermen. Als lid ontvang je naast D'r Koeënwoof, ons jaarboek, ook om de drie maanden ons contactblad, het Voerens Blaedsje. Voor **€ 15,-** ben je een jaar lang lid van Heem en Natuur Voeren! Je kunt dan ook deelnemen aan diverse activiteiten, zoals wandelingen, lezingen en gespreksavonden.

IBAN: BE10 7353 5203 4004 BIC: KREDBEBB

http://heemennatuurvoeren.be

Verantwoordelijke uitgever: Rita Plattau, voorzitter Heem en Natuur Voeren, Ketten 13, 3798 's-Gravenvoeren (rita@heemennatuurvoeren.be)

Redactie: Rik Palmans, Joep Buysen, Elza Vandenabeele, Zaquilla van Loenen (redactie@heemennatuurvoeren.be)

Vormgeving: Rik Palmans

Als je ook iets interessants hebt te vertellen over de geschiedenis of de natuur van de Voerstreek, mag je altijd contact opnemen met de redactie van D'r Koeënwoof.

Inhoud van dit nummer

2 Een stukje uit het leven van Pierre en Maria Lardinois-Peeters — *Peter Bootsma*
10 Heksenverhalen uit de tijd van pastoor Reinartz — *Jean-Marie Ernon*
12 Het hoogste punt van Vlaanderen — *Guido Sweron*
14 Een brouwerij in de Kloosterstraat — *Hub Smeets*
17 Je ziel teruggeven: wat de parochieregisters vertellen over sterven in de 18de eeuw — *Rik Palmans*
27 Ker(k)mis in Moelingen — *Willy Machiels*
33 Wonen aan de Pleij in 's-Gravenvoeren: huis 'De Valck' — *Hub Smeets*
42 Kalkgraslanden in Altenbroek — *Rik Palmans*
46 Van Sint-Marten naar Ulvend: 95 m hoogteverschil — *Elza Vandenabeele*
50 De kroedwösj — *Rik Palmans, Maria Demollin*
Enkele reacties op het vorige nummer

Op de voorzijde van de kaft: kasteel Obsinnich (Remersdaal).

Op de achterzijde van de kaft: orchideeën (*Dactylorhiza* sp.) in Altenbroek.

Een stukje uit het leven van Pierre en Maria Lardinois-Peeters

Peter Bootsma

Peter Bootsma schreef in 2020 de biografie van Pierre Lardinois (1924-1987), geboren in Noorbeek, die het tot minister en eurocommissaris van landbouw bracht en nadien de Rabobank leidde. Zijn link met de Voerstreek is zijn echtgenote, Maria Peeters (1923-1982) uit Sint-Martens-Voeren.

Het bijgaande artikel komt grotendeels overeen met het hoofdstuk over de verloving en het huwelijk van Pierre en Maria. Het is niet alleen interessant omwille van het persoonlijke verhaal van beiden, maar ook omdat het licht werpt op de leefwereld in onze streek in het midden van de vorige eeuw.

In het boek worden uiteraard ook de studiejaren van de jonge Lardinois en zijn latere loopbaan uitgebreid beschreven. Die zijn in dit artikel summier samengevat. Wie daar meer over wil weten moet zich het boek zelf aanschaffen. Dat kan bijvoorbeeld via de webshop van de uitgever, www.boom.nl. (ISBN 9789024432028)

Bootsma schetst daarin Lardinois als een workaholic die tegelijk autoritair en aimabel in de omgang was. 'Lardinois gedijde goed bij wat op anderen overkwam als een chaotische stijl', zo beschrijft hij hem.

De auteur vond de informatie voor dit artikel, en ook over het persoonlijke leven dat in het boek eveneens uitgebreid aan bod komt, in het archief afkomstig van de familie Lardinois (nu gedeponeerd op het KDC in Nijmegen), in archieven, en sprak met mensen die de hoofdpersoon nog (goed) gekend hebben.

Pierre Lardinois was de zoon van graanhandelaar Sjeng Lardinois en Niel Lemlijn. Hij werd geboren op 13 augustus 1924, als vierde kind in een gezin van acht kinderen, waarvan er een al als baby stierf. De familie was welstellend, maar zijn kinderjaren zullen niet veel verschild hebben van die van de andere kinderen in het dorp.

Na de lagere school, die hij in 1936 beëindigde, werd Pierre intern in het hoog aangeschreven strenge college van Rolduc. De eerste jaren waren zijn studieprestaties niet om over naar huis te schrijven, maar na een jaar overzitten werden ze een heel stuk beter. In volle oorlog, in 1942, trok hij de deur van de kostschool achter zich dicht.

Zijn eerste jaar aan de Landbouwhogeschool in Wageningen kon hij niet beëindigen door de oorlogsomstandigheden: alle studenten die geen 'loyaliteitsverklaring' aan de Duitse bezetter wilden ondertekenen werden door de bezetter opgevorderd om in Duitsland te gaan werken. Omdat hij represailles tegen zijn familie vreesde, meldde Pierre zich in mei 1943 aan. Tot het voorjaar van 1945 werd hij samen met andere Nederlanders en lotgenoten uit andere landen op diverse plaatsen ingezet, tot ze wisten te ontsnappen naar de Amerikaanse kant van het front.

Pas na de oorlog kon hij zijn studies hervatten. Hij was in Wageningen een van de 'Wiggejaars', de groep die zich ingeklemd voelde tussen de vooroorlogse en de naoorlogse lichting studenten, als een wig. Tussen de leden van die groep ontstond een sterke band en ze bleven elkaar ook na de studie met grote regelmaat opzoeken.

Noorbeek en Sint-Martens-Voeren

Naast het studentenleven – waar hij uitbundig aan deelnam – was er voor Pierre nog een ander vanzelfsprekend sociaal netwerk: zijn familie in Noorbeek. In de vakanties die hij daar doorbracht hielp hij in het bedrijf van zijn broer. Zijn oudere broer Jozef, die het familiebedrijf in Noorbeek had overgenomen na het overlijden van hun vader, had op de kermis in Terlinden (een dorp verderop) een meisje genaamd Constance Frijns leren kennen en daar verkering mee gekregen. Zij woonde op Ulvend – een gehucht dat voor driekwart deel is van Sint-Martens-Voeren en voor één kwart van Noorbeek – en Jozef nam bij feestelijke gelegenheden wel een broer of

Het huis in Veurs, waar Maria geboren werd.

zus mee naar Constances ouderlijk huis. Daar ontmoette Pierre de vrouw met wie hij zou trouwen: Maria (uitgesproken als Márja) Peeters, een langjarige vriendin van Constance. De eerste ontmoeting van Pierre en Maria was vermoedelijk in de zomer van 1946. Op de eerste foto waar ze samen op staan, op 16 juli 1946, krabbelde Pierre aan de achterzijde: 'un jour de mon enfance…' (een dag uit mijn jeugd). Het was geen liefde op het eerste gezicht, zo werd nog gememoreerd bij hun 25-jarige bruiloft: 'Ze vond hem maar een pestkop / en dat is hij nog vaak.' Toch volgden er meer ontmoetingen en sprong de vonk over.

Maria Geertruida Hubertina Peeters werd geboren op 15 augustus 1923 als dochter van (Jean) Pierre Peeters (geboren op 17 april 1879) en (Marie) Jeanne (Antoinette) Smeets (geboren op 2 december 1886), in de familieboerderij van vader Peeters, in Veurs, een gehucht van Sint-Martens-Voeren (foto op vorige pagina). Vader Peeters was landbouwer en had zich opgewerkt tot schepen en, al vóór de Eerste Wereldoorlog, burgemeester van zijn dorp.

Maria was tevens de laatste telg uit het geslacht Peeters die ter wereld kwam in (een nieuw gebouwd deel van) de fraaie vakwerk-boerderij aan de Daal, die daar nog steeds staat, met een schuur aan de overkant van de straat zodat de openbare weg tussen de gebouwen door loopt. Pierre Peeters' voorouders woonden hier sinds 1825. Hij liet in de tweede helft van de jaren twintig een groot nieuw huis bouwen aan het Veurserveld (toen huisnummer 127, nu 2), pal tegenover het station van Sint-Martens-Voeren. Het oude huis en een lap grond werden verpacht: een flinke bron van inkomsten voor het gezin. Ze verhuurden ook nog eens een huis in 's-Gravenvoeren en een in Visé; in een schrift hield Jeanne Peeters-Smeets de inkomsten nauwgezet bij.

In de tweede helft van de jaren '20 verhuisde de familie Peeters naar dit nieuwe huis in Veurserveld (Sint-Martens-Voeren).

De eerste foto van Maria en Pierre samen, in 1946.

Van het nieuwe huis zou Pierre Peeters niet lang genieten: hij stierf als burgemeester op 26 december 1931, 52 jaar oud. Volgens de tekst op zijn bidprentje was hij de eerste burgemeester in de provincie Luik die in zijn gemeente een Heilig-Hartbeeld liet oprichten, bedoeld om de katholieke devotie meer openbaar te maken. Net als Pierre Lardinois verloor ook Maria haar vader al toen zij nog een kind was; Pierre op zijn twaalfde, zij zelfs al op haar achtste.

Ook moeder Jeanne Peeters-Smeets, die in het nieuwgebouwde huis bleef wonen, was zeer devoot katholiek. Zo voedde ze haar kinderen ook op, hen intussen erg beschermend. Ernest, geboren in 1912, zat extern op een katholieke kostschool in Luik (hij ging dus elke avond naar huis) en stond voor de keus om intern te gaan (dus daar te gaan wonen): dat was er in feite aan gekoppeld dat hij daarna op een seminarie de priesteropleiding zou gaan doen. In een bewaard gebleven brief (in het Frans) van 25 juni 1929 schreef zijn moeder hem dat zij en haar man blij waren dat hij nog geen keus had gemaakt wat hij na de zomer zou gaan doen, 'en nog meer dat God en Maria je hebben ingegeven om niet intern te gaan, niet zozeer omdat we je dicht bij ons willen hebben maar voor je eigen welzijn later'. Hij moest vooral zelf

Processie in Sint-Martens-Voeren (11 april 1948). Maria (midden vooraan), aan het hoofd van de meisjes van de *Action catholique*.

Het bidprentje bij het overlijden van Maria's moeder (in 1964) vermeldt: 'De beproevingen werden haar niet bespaard'. Van de vijf kinderen die ze op de wereld zette (vier jongens en één meisje) verloor ze eerst al drie zonen. Alleen haar zoon Albert (geboren in 1916) en nakomertje Maria (geboren in 1923) zouden hun moeder overleven. En verder: 'Moedig leefde ze verder voor haar twee overgebleven kinderen voor wiens opvoeding en toekomst haar geen offer te veel was.' De zon brak voor haar weer door toen die beiden een partner vonden 'en haar negen kleinkinderen schonken' (vier van Albert, vijf van Maria): 'Haar enig geluk was ze allemaal om haar heen te zien.' In retrospectief lijkt dat hier sprake was van een extreem sterke moeder-kind-binding.

beslissen, maar vernam wel tamelijk dwingend wat de gevoelens van het thuisfront waren: 'Je weet hoe dat gaat, Ernest, iedereen praat over je; we laten je in alle vrijheid nadenken, maar je zult begrijpen dat je ook rekening moet houden met je broer [Albert]: je maakt misschien zijn hele carrière kapot.' Ernest ging uiteindelijk wel naar de priesteropleiding, het seminarie Leo XIII in Leuven, waar hij in 1931 een in het Nederlands beschreven ansichtkaart ontving van zijn acht-jarige zusje Maria, waarin zij hem een 'zalig naamfeest' wenste: 'Ik heb geen geschenk voor u te sturen Ernestke, maar ik zal morgen 1ste Vrijdag de communie voor u opdragen, dit is nog van grooter waarde.' Ernest Peeters stierf echter al op zijn 21ste, nog tijdens zijn priesteropleiding, op 8 juli 1933, in het bijzijn van zijn moeder. Op zijn bidprentje stond, gericht aan zijn moeder: 'Terwijl ik vader vervoeg in den hemel zullen uwe blijvende kinderen hunne liefdeblijken voor U verdubbelen.'

Maria bewaarde souvenirprentjes van haar Eerste Communie op zondag 28 april 1935 (Pierre bewaarde de zijne kennelijk niet). Ze ging naar school op het Franse pensionaat (kostschool) van de Zusters Ursulinen in 's-Gravenvoeren en kreeg daar op 19 juli 1938 haar diploma, 'avec grande distinction': van de maximale score van 515 punten had ze er 442,5 behaald (een 8,5 volgens het Nederlandse schoolcijfersysteem) bij 18 afgelegde vakken. Standaardvakken waren: literatuur, schrijven, Frans (lezen, spelling, grammatica en schrijven), algebra en meetkunde, boekhouding en huishoudkunde, aardrijkskunde, wereld- en vaderlandse geschiedenis en een tweede taal (Nederlands). Daarnaast was ze onderwezen in religie en moraal, zingen en handwerken (gesplitst in twee vakken: naaien en snijden). Een bewaarde foto toont een schoolreisje naar het bedevaartsoord Banneux, ten zuidoosten van Luik. Uit wat Maria er later over vertelde aan haar kinderen was het milieu op deze school nog wel wat strenger dan dat van Pierre op Rolduc. Als ze in bad gingen moesten ze bijvoorbeeld een zeil over het bad heen leggen, opdat ze hun eigen lichaam niet naakt zouden zien; dat kon door een van de nonnen elk moment gecontroleerd worden.

Ze vervolgde haar middelbare school op de *École Abbatiale de la Paix Notre-Dame*, van de Bénédictines in Luik. Een bewaard gebleven rapport toont dat ze daar heel goed scoorde in zowel algemene categorieën als gedrag, orde en beleefdheid (115 van de 120 punten ofwel een 9,5) alsook in de 13 hier gevolgde vakken (426,5 punten op een totaal van 530, ofwel een 8,7). Als nieuwe vakken kreeg ze hier Engels,

Maria maakte deze foto van haar moeder, Jeanne Smeets, in het huis in Veurserveld.

Duits, scheikunde en kunstgeschiedenis. Maria was een heel intelligente leerling en haar bewaarde schoolschriften getuigen bovendien van een zeer net en precies handschrift (anders dan dat van Pierre).

Nadat Maria in 1940 de middelbare school had voltooid ging ze weer bij haar moeder wonen. Twee bewaard gebleven schilderijen die ze in 1943 maakte (een bergdorpje en een vaas met bloemen) verraden enige artistieke aanleg. Er is weinig bekend over hoe ze oorlog doorkwamen. Aan het begin van de oorlog vroeg een Duitse soldaat uiterst hoffelijk om de hand van Maria als hij terug zou komen uit Engeland. Het leek haar moeder beter om dat dan eerst maar eens af te wachten. Tegen het eind van de oorlog toonden Amerikaanse militairen belangstelling voor Maria, waaronder – in contrast met de stijl van de Duitse officieren – een vrolijke losse Amerikaan genaamd Jimmie, afkomstig uit Texas. Hij stuurde Maria en haar moeder – die hierna zal worden aange-duid als *bonmama*, naar de benaming van de kleinkinderen voor haar – nog een 'photo of love' in maart 1948. *Bonmama* zag het echter niet zitten dat Maria met een van hen een relatie zou aangaan, want dat zou wel eens Maria's vertrek naar Amerika kunnen betekenen: ze wilde haar dochter het liefste 'gewoon' thuis om zich heen hebben. Rond die tijd nam de relatie tussen Maria en Pierre ook net vaste vormen aan.

19 november 1944: de Voerstreek was toen al enige tijd bevrijd, maar klaarblijkelijk passeerden er toch nog Amerikaanse tanks langs Veurserveld.

Pierre studeerde op dat ogenblik nog in Wageningen. Overgeleverd is dat hij best wilde studeren maar er niet hard voor wilde werken. Colleges voor 12 uur 's middags beschouwde hij per definitie als facultatief. In het familiearchief zit het verslag van een practicum, uit maart 1949, dat een heel schrift beslaat, in een uiterst precies en net handschrift: niet dat van Pierre maar dat van Maria.

Bij bezoeken aan Noorbeek raakte Pierres blik steeds meer gericht op de Voerstreek. Zijn niet bewaard gebleven afstudeerscriptie ging over kaas uit de streek rond Herve. Waarschijnlijk broedde hij al langer op dat onderwerp: voor zijn kandidaats-examen kreeg hij in januari 1949 van Maria een boek over de geschiedenis van de landbouw in die streek tot het eind van de achttiende eeuw cadeau: *L'Agriculture et les Classes Rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime*, van Joseph Ruwet. Toen was het inmiddels echt 'aan'.

In 1948 maakte Maria dit schilderijtje van de kerk van Sint-Martens-Voeren.

Huwelijk

Op 26 april 1946 trouwde Maria's broer Albert met de vijf jaar jongere Marinette Zijlmans uit Amsterdam. Maria was bruidsmeisje. Albert zou een (moeizaam) bestaan vinden in een porseleinfabriek voor religieuze kunst in Warsage. Na precies een jaar werd de eerste van hun vier kinderen geboren, Jean-Pierre; de eerste foto waar Pierre hem trots in zijn handen heeft, met Maria naast hem, is bij zijn eerste verjaardag, in april 1948. Toen had hun relatie al wat pieken en dalen gekend sinds hun kennismaking in 1946.

Maria en Pierre in Sint-Martens-Voeren (1950). Op Veurserveld was er toen klaarblijkelijk nog zo weinig verkeer dat je op straat een spelletje badminton kon spelen.

Op foto's van gala's en dergelijke feestelijke gelegenheden op zijn studentenvereniging 'Franciscus' staat niet steeds Maria als dame naast Pierre, maar ze kwam wel met enige regelmaat naar Wageningen. Marinette overtuigde haar schoonmoeder *bonmama* ervan dat dat in Nederland heel gebruikelijk was. Zij en Pierre vormden bijvoorbeeld het stralende middelpunt op een foto bij de *dies* van Franciscus in november 1947. Ook Frits Pronk, de laatste nog levende Wiggejaars, staat op die foto. Hij herinnerde zich dat een andere Wiggejaars tegen Pierre eens een wat badinerende opmerking maakte over Maria: hij vond dat zo'n dorps meisje niets voor hem was. In reactie daarop ging Pierre met hem op de vuist.

Definitief aan raakte het tussen Pierre en Maria toen ze het weekend van 13 en 14 maart 1948 doorbrachten bij zijn schoolvriend Egbert Ruijs en diens echtgenote in Woerden. Ruijs was een nazaat uit het 'goudkuipje'-geslacht, de bekende pakjes smeerkaas: zijn gelijknamige voorvader had daar in 1824 zijn initialen aan verbonden (ERU). Nénette Filaine, Maria's beste vriendin uit haar schooltijd, herinnerde zich – in een brief aan de kinderen uit 1987 – haar kennismaking met Pierre aldus: 'Op een dag bracht ze Pierre mee naar Rochefort. Hij was heel verliefd op jullie moeder, jong, mooi, barstensvol leven, gezond en gelukkig.' Deze kennismaking was bijzonder omdat het ooit de bedoeling was dat Maria met Nénettes broer zou trouwen. Deze kwam echter om bij het Ardennenoffensief in december 1944. Pierre werd ook 'goedgekeurd' door *bonmama*: de eerste foto waar hij met zijn aanstaande schoonmoeder op staat is op een van de vele vakanties die de familie Peeters aan de Belgische kust doorbracht.

Om wat van het buitenland te zien ging Maria vanaf 1948 tot 1950 jaarlijks op vakantie met *bonmama*, maar zonder Pierre; die moest immers studeren. Van de reizen deed ze uitgebreid en nauwgezet verslag in haar fotoboeken. Opdat de families van Pierre en Maria elkaar wat beter zouden leren kennen gingen op de eerste reis ook Pierres moeder Niel en zijn jongste zus Diny mee. Op 26 september 1948 begonnen ze aan een tiendaagse treinreis; Maria's broer Albert en Pierre zwaaiden hen uit op station Guillemins in Luik. Van daar reed de zogeheten blauwe trein hen in drie dagen tijd naar Lourdes in de Pyreneeën, met een tussenstop van een ochtend in een ander Frans bedevaartsoord, Lisieux, en op de terugweg een ochtend in Parijs. Daarover noteerde Maria in het fotoboek: 'Onze prachtige bedevaart eindigt officieel in de Sacré-Coeur.' Toen Pierre die basiliek ruim twee jaar daarvoor bezocht vond hij het een vrij

normale kerk, schreef hij op een ansichtkaart. Hem was daar toen vooral opgevallen dat Gods huis bovenop de heuvel stond, maar dat zich daaromheen honderden krotten, luxueuze cafés en ook de 'beruchte *mauvaises filles*' bevonden.

In augustus 1949 namen Maria en haar moeder deel aan een groepsreis van twee weken per bus naar de Zwitserse en Italiaanse meren. Het bezoek aan het heiligdom Madonna del Sasso, hoog boven Locarno, met in de kapel een fresco van Luini uit de vijftiende eeuw vond ze 'een droom'. Pierre stuurde haar onderweg brieven en werd met ansichtkaarten ('mon cher Pierrot') op de hoogte gehouden terwijl hij op zeilvakantie was in het Friese Workum. In april 1950 namen moeder en dochter tot slot weer deel aan een groepsreis per bus van twee weken naar Italië waarvan vier dagen in Rome. Absoluut hoogtepunt was voor Maria het bijwonen van een massa-audiëntie van paus Pius XII voor ongeveer 45.000 aanwezigen in de Sint Pieterskerk, zoals de paus dat toen twee maal per week in (maximaal) zeven talen placht te doen voor gelovigen uit alle windstreken. Uit een krantenartikel dat ze ook inplakte bleek dat de bisschoppen van Gent en Brugge er die dag ook bij waren. Ze schreef in het fotoalbum: 'In mijn hart klinken de vaderlijke woorden van de heilige vader nog na: "Zonen en dochters van België: wij zegenen van harte u, uw families, allen die u dierbaar zijn, en uw land, opdat het in vrede leve".'

De band tussen Pierre en Maria nam intussen steeds vastere vormen aan. Op 9 oktober 1949 verloofden ze zich en huwelijksplannen werden rap gesmeed. Bij het bepalen van de datum speelde mee dat Pierres broer Jozef en zijn vrouw Constance in mei 1951 hun derde kind verwachtten: zij gingen het ouderlijk huis betrekken en moeder Niel ging kleiner wonen (twee huizen verderop in de Dorpsstraat). Met het oog op de logeermogelijkheden hadden Pierres zus Mieneke en Jan van der Wolf hun trouwdatum daarom al ruim tevoren bepaald op 7 november 1950. Op 10 september verscheen vervolgens de openbare aankondiging van het huwelijk van Pierre en Maria: zij kwamen uit op 17 oktober 1950.

De grens tussen Nederland en België kon tussen Noorbeek en Sint-Martens-Voeren heel makkelijk worden overschreden, binnendoor te voet of per fiets, maar wanneer wordt afgegaan op de stempels in haar paspoort ging *bonmama* tussen augustus 1949 en de bruiloft slechts éénmaal een dag (met de auto, langs de grensposten bij De Plank en Schilberg) naar Noorbeek, waar het in het paspoort van haar dochter wemelt van de stempels van de doorlaatposten van de douane.

In het katholieke milieu van bruid en bruidegom was het gebruikelijk om niet het burgerlijk maar het kerkelijk huwelijk te vieren. Het burgerlijk huwelijk werd eerst voltrokken: op 14 oktober om half vijf door burgemeester Teney op het gemeentehuis van Sint-Martens-Voeren, op huwelijkse voorwaarden die ze op 11 oktober hadden laten vastleggen bij notaris Hoenen in Maastricht. Daarin werd vastgelegd wat ze inbrachten. Het betrof voor beiden hun aandeel in de erfenis van hun respectievelijke vaders en voor Maria daarnaast nog: haar aandeel in de erfenis van haar broer Ernest; 150.000 Belgische franken (een kleine 4.000 euro) en een cassette tafelzilver van 156 stuks. Tegelijk legden ze bij testament het levenslang vruchtgebruik van hun nalatenschap door de ander vast.

Pierres broer Jozef en Maria's broer Albert waren getuige, zoals ze dat drie dagen later ook waren bij het kerkelijk huwelijk in de parochiekerk van Sint-Martens-Voeren. Op de ochtend van 17 oktober 1950 haalde Pierre, zoals dat er traditioneel

bij hoorde, de bruid thuis op op weg naar de kerk. Ook deze grote gebeurtenis werd nauwgezet vastgelegd in een fotoboek van Maria. Zelfs de orchidee die ze als corsage van Pierre kreeg werd ingeplakt. Pierre verliet het huis van zijn aanstaande aan de hand van zijn eigen moeder, Maria deed dat aan de hand van haar broer Albert 'die altijd zijn best heeft gedaan om de verdwenen vader te vervangen', zoals ze noteerde. Bruidskinderen waren Monique en Marie-José de Warrimont (dochters van Pierres oudste zus Maria) en Jean-Pierre Peeters (de zoon van haar broer Albert). In de kerk wachtte aan het altaar pastoor Veltmans van Sint-Martens-Voeren, die ook al Maria's doop had verricht en haar op de eerste communie had voorbereid. Hij was in 1890 al tot priester gewijd en stuurde hun eind 1953 (inmiddels 87 lentes jong) nog een kaartje: 'uw oude herder' wenste hen 'een recht zalig en zegenrijk nieuwjaar' en vroeg hoe het met hen ging: 'Zo lang niets meer gehoord of gezien van u en toch vergeet ik u niet.'

Bij het verlaten van de kerk, na de plechtigheid en het jawoord, werd het jonge paar toegezongen door de katholieke meisjesvereniging *Action catholique*; Maria was daar acht jaar voorzitter van geweest. Een van de meisjes las een gedicht voor en overhandigde de bruid een boeket. Daarna volgden receptie en diner, waarna het bruidspaar afreisde naar Luik om de huwelijksnacht door te brengen in het Grand Hôtel des Boulevards. Van daar gingen ze een week op huwelijksreis naar Parijs waar ze (nu samen) de Sacré-Coeur en andere kerken en attracties bezochten, waaronder ook nachtclubs (Sheherazade), opera's (De barbier van Sevilla) en ook zagen ze de film *Stromboli* met Ingrid Bergman.

Een baan, een huis, een kind

In afwachting van een werkkring trok Pierre bij Maria en *bonmama* in Sint-Martens-Voeren in, al formaliseerde hij dat adres niet: voor de burgerlijke stand bleef hij een inwoner van Wageningen (hij was nog niet afgestudeerd) en liet post ook wel naar Noorbeek sturen.

Het aanvankelijke plan voor het begin van zijn loopbaan lag in het verlengde van zijn afstudeerscriptie, en hield verband met kaas afkomstig uit Herve. Hij zou daar directeur worden van een zuivelfabriek, maar uiteindelijk gingen de plannen voor die fabriek niet door.

Om toch wat te verdienen was Pierre al in 1948 gaan beleggen, waarschijnlijk vanuit het huis van *bonmama* want hij hield de administratie bij in Belgische franks. De hiervoor benodigde middelen waren kennelijk aanwezig. Hij bleef dit doen tot 1959; uit een overzicht op 1 januari 1956 blijkt dat de winst op dat moment 226.461 Belgische frank bedroeg (omgerekend ruim 5.600 euro).

Pierre oriënteerde zich nu op een baan in de sfeer van de landbouwvoorlichting, waarmee hij formeel ambtenaar zou worden. Waarschijnlijk regelde zijn studievriend Armand Hartman een baan voor hem als adjunct-ingenieur bij de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst met als standplaats Purmerend: 'achter de waterlinie', zoals Pierre dat noemde. In de zomer van 1951 vulde hij zijn personeelsgegevens in, in september kwam hij door de medische keuring (later volgde nog een antecedentenonderzoek) en op 1 oktober begon hij. Het salaris van 308 gulden per maand vond hij (te) laag: hij had uitgerekend dat hij met beleggen meer verdiende. Vanwege deze werkkring moest er halsoverkop verhuisd worden van Sint-Martens-Voeren naar Purmerend.

De omgangsvormen in Purmerend betekenden een cultuurshock voor Maria. Als ze bijvoorbeeld ergens de vraag kreeg of ze een tweede kop koffie wilde en ontkennend antwoordde kreeg ze die vervolgens niet, omdat ze gewend was dat de bediening dan vriendelijk wat aandrong waarna toch de bestelling van een tweede kopje volgde. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ze zo veel mogelijk tijd probeerde door te brengen bij haar moeder in Sint-Martens-Voeren. Pierre en Maria schreven elkaar veel. Uit één bewaard gebleven kaart uit het voorjaar van 1952, ondertekend met 'jouw Pierre', blijkt hoe moeilijk ze kon wennen aan Purmerend. De tekst

begon aldus: ‘Liefste Poes, ik ben blij met je optimistischer wordende brieven.’

Inmiddels was Maria ook zwanger van hun eerste kind. Dat kwam ter wereld op 25 augustus 1952, in het ziekenhuis van Purmerend. *Bonmama* was er natuurlijk bij; ze probeerde omgekeerd ook veel bij haar dochter te zijn. Die verkreeg als echtgenote van een rijksambtenaar met het op de wereld zetten van een kind in die tijd overigens een eenmalige uitkering van 55 gulden. Jeannine Marie Cornélie Joséphine (roepnaam Niene) woonde maar heel kort in haar geboorteplaats: op 1 september begon Pierre aan zijn tweede baan, adjunct-ingenieur bij het Rijkslandbouwconsulentschap in Eindhoven. Bijkomend voordeel was dat Maria zo in elk geval weer een stuk dichter bij haar moeder kwam te wonen. In Eindhoven werden nog drie kinderen geboren: Marion in 1954, Pieter in 1955 en Birgitte in 1957. De komst van het eerste kind luidde ook in dat het Limburgs dialect dat ze tot dan toe met elkaar spraken werd verruild voor het Algemeen Beschaafd Nederlands, zodat de kinderen dat zouden leren.

De verdere loopbaan

Pierre Lardinois was begonnen aan een indrukwekkende carrière. In 1960 verhuisde het gezin, dat intussen vier kinderen telde, naar Londen, waar hij landbouwattaché op de Nederlandse ambassade werd. Zijn jongste zoon André werd daar geboren in 1961. Maar de diplomatieke dienst was niets voor hem; een overplaatsing naar de Verenigde Staten wees hij van de hand.

In 1963 vroeg de KVP hem op de lijst te staan, op de – onverkiesbare – 24ste plaats. Maar de KVP haalde een monsterscore van 50 op 150 zetels in de Tweede Kamer. Doordat enkele verkozenen boven hem doorschoven naar het kabinet, werd Lardinois toch kamerlid. In 1964 werd hij afgevaardigd naar het Europese parlement (dat toen nog niet rechtstreeks verkozen werd). In het volgende kabinet, dat in 1967 aantrad, kreeg hij de functie van minister van Landbouw en Visserij.

Buiten Nederland leerden ze Pierre Lardinois kennen toen hij in 1973 eurocommissaris voor Landbouw werd. Die functie bekleedde hij vier jaar lang, een periode waarin de familie tijdelijk in Brussel ging wonen. In 1977 – hij was toen 52 – verliet hij de politiek en werd hij voorzitter van de Hoofddirectie van de Rabobank. Op 14 juni 1982 overleed Maria, pas 58 jaar oud. Ook zijn eigen gezondheid ging er op achteruit en op 16 juli 1987 stierf hij op 62-jarige leeftijd.

Toen Lardinois minister, eurocommissaris en Hoofddirecteur van de Rabobank was, kwam hij nog steeds graag en veel naar de Voerstreek in de weekenden. Na het overlijden van *bonmama* ging hij er graag op bezoek bij zijn zwager Albert Peeters, en nadat die in 1973 was overleden naar diens weduwe, Marinette Peeters-Zijlstra, die in de Ketten in ’s-Gravenvoeren woonde en in 2013 overleed.

Met dank aan André Lardinois voor het ter beschikking stellen van de familiefoto’s die we voor dit artikel mochten gebruiken. In dat archief bevindt zich ook dit fraaie diploma, dat Maria kreeg toen ze haar studie bij de Ursulinen in ’s-Gravenvoeren afrondde:

Royaume de Belgique. Province de Liége.

Ecole Moyenne établie au Pensionnat des Religieuses Ursulines

à Fouron-le-Comte.

Diplôme de fin d'Etudes Moyennes

Le Jury appelé à examiner les élèves qui ont terminé leurs études moyennes certifie que Mademoiselle Maria Peeters née à Fouron St Martin le 15 août 1923 a suivi les cours avec 9de distinction et qu'elle a obtenu 442½ points sur un maximum de 515 points.

Le programme de l'enseignement comprend les branches suivantes : Religion et morale, Préceptes de littérature, Langue maternelle (lecture, orthographe, grammaire et rédaction), Mathématiques, Tenue des livres, Ecriture, Géographie, Histoire universelle et nationale, Géométrie, Dessin, Sciences naturelles, Hygiène, Economie domestique, Travaux à l'aiguille, Notions de coupe, Gymnastique, Solfège et Seconde langue.

En foi de quoi le Jury lui a délivré le présent diplôme.

A Fouron-le-Comte, le 19 juillet 1938

L'Inspecteur-Président, Le Jury.

Heksenverhalen uit de tijd van pastoor Reinartz

Jean-Marie Ernon

In een lemen huisje tegenover de zaal *Le Drapeau Belge* (nu *Furonis*) te 's-Gravenvoeren woonde in die tijd een zekere mevrouw Thomas. Er was iets aan de hand met die vrouw!

Twee getuigenissen:

• Maria Caenen (bekend als Mathilde), de weduwe Cerfontaine, woonde in 1983 te Sint-Martens-Voeren aan de Vogelstang. Ze vertelde me dat haar zusje op zeer jeugdige leeftijd was overleden. Ze kende ook de oorzaak van dat overlijden: haar zusje had eens iets te eten gekregen (een snoepje?) van een vrouw toen ze uit school kwam. Ze vermagerde nadien zienderogen! Als ze aan tafel zat en door het raam een vrouwelijke schim zag hield ze op met eten en kroop onder tafel. De pastoor raadde de vader aan met het kind naar de paters van Godsdal (Val-Dieu) te gaan en haar te laten zegenen. Het hielp echter niet! Nadien zou de pastoor zondags een speciaal Evangelie lezen in de kerk! Maria Caenen wist dat er nog gevallen gesignaleerd werden maar niet meer nadat de pastoor het vermelde Evangelie had gelezen.

• Vader Duyckaers wist te vertellen dat zijn broertje ziek werd en ook erg vermagerde. Zijn vader weet dit ziek-zijn ook aan een zekere vrouw Th.. Wie haar 'over de dorpel' (in huis) kreeg kon rekenen op onheil. De pastoor werd daarvan op de hoogte gebracht. Hij kende er een goede remedie voor: hij nam twee nagels uit de paaskaars en raadde de vader aan die onder de dorpel van de voordeur te verbergen. Dat werd prompt gedaan. En wonder boven wonder, het middel hielp.

Bij een volgend bezoek van vrouw Th. aan het gezin Duyckaers kwam ze niet over de dorpel ondanks het herhaalde verzoek van de moeder: 'Kom mèr ee.' 'Nei, ich hub geine tied, koam dier mèr ens oet.' Sterker nog: enkele kwajongens haalden de nagels van onder dorpel weg en gingen ze verbergen aan de ingang van de weide waar vrouw Th. moest gaan melken voor Smeets. Toen ze aan de weide aankwam verkoos ze verderop door de draad te kruipen, op een plaats langs waar ze ook de weide verliet. De bengels hadden dat gadegeslagen van achter het struikgewas! Nadien, overtuigd door de degelijkheid van het remedie, legden ze de nagels netjes terug. De pastoor zou zelfs bevestigd hebben dat het wel degelijk een geval van hekserij betrof; hij herkende dergelijke mensen in de kerk.

Met het jongetje Duyckaers liep het echter goed af. Inderdaad, ook zij moesten maar eens naar Godsdal gaan! Welnu, de kleine werd in een koets gelegd. Toen de vader met de grotere broer van het slachtoffertje de berg afreed tussen Aubin-Neufchâteau en Godsdal moesten ze waarachtig heel hard duwen om het koetsje beneden te krijgen. In Godsdal aangekomen werd de kleine op een soort altaar gelegd en kwam de Abt het patiëntje zegenen. Al tijdens de terugtocht kon men het effect van de zegening gewaar worden: het koetsje reed als vanzelf terug, het gleed als het ware de berg op!

De weduwe André-Kloos wist me nog te vertellen dat in de tijd dat zij moest geboren worden haar vader een heilige *medalje* onder de stoep had verborgen opdat vrouw Th. maar niet binnen zou komen! Ze kwam ook niet !

Vrouw Th. zou volgens deze laatste getuige een natuurlijke dood zijn gestorven.

Een andere vrouw ging regelmatig konijnen stropen. Om de diertjes makkelijk te naderen veranderde ze zichzelf in een konijn! Op een dag ging ze weer konijnen stropen en ze veranderde zichzelf weer in die gedaante. De mannen van het dorp hadden dat stiekem gadegeslagen en wilden zich ontdoen van de konijn-heks: ze schoten op het konijn maar toen ze ter plekke kwamen om het 'dier' op te rapen lag daar een vrouw met een grote schotwonde in het been. Op een andere dag had die vrouw nog wat anders uitgestoken: de zeug van op de Schoppemermolen was bezig biggen te werpen (of had dat net gedaan); toen was die vrouw de varkensstal bij nacht binnengeslopen en had de zeug alle *tetten* afgesneden!

Andere verhalen die in die tijd verteld werden:

• Ene jongeheer B. kwam in Voeren 'vrijen'. Als hij 's avonds in den donker naar huis ging zag hij telkens een zwarte kat op een ornheiningspaal zitten. Op een avond zei de kat 'bès te wèr doa, verrekkeleng?' B. schrok hevig maar negeerde het dier! De keer daarop zat het zwarte beest een paal verderop en weer schold het B. uit; deze replikeerde echter: 'Es te neejt 'nsj lechs, how ich dich kapot!' Daarop deed de kat een teken en verschenen er een zestal jonge en beeldschone meisjes in dunne witte gewaden. Die vroegen hem van hun wijn te drinken. Dat weigerde hij, maar de schoonheden drongen aan en uiteindelijk aanvaardde B. de glazen kelk met wijn. Meteen verdwenen de meisjes en de kat en stond B. er nog alleen, met een koeieflat in de hand!

• Een groepje jongens kwam regelmatig samen op 'der pley'. Reeds meerdere malen kwam er een zwarte kat het groepje gezelschap houden – en wat doen jongens nou met een kat? Ze speelden er wat mee; doch op een dag vatte één hunner het idee op de kat te pesten! Hij ging ze te lijf met een *stovenijzer* (pookijzer) en verwondde haar aan de kop. 's Anderendaags liep er een vrouw over de straat met hetzelfde letsel als dat toegedragen aan de kat!

• Een knecht op een boerderij in het dorp had een hond gevild. De huid verstopte hij in een stronk – *enne sjoek*– in de Stashaag. Hij trok het vel geregeld aan; kortom: hij was een weerwolf! Op een dag stuurde de boer zijn knecht naar zijn verste veld om er te werken. Die dag werd er op de boerderij brood gebakken. De boer wilde van de gelegenheid gebruik maken om het vel in de oven te verbranden, maar plots stond de knecht naast de boer en verhinderde hem dat te doen.

Er bestaan ook verhalen over toverboeken die maar niet willen verdwijnen of verbranden!

Deze getuigenissen heb ik horen vertellen en opgeschreven op 9 juni 1983.

Jozef Reinartz was pastoor van 's-Gravenvoeren van 1921 tot 1923.

De foto's bij dit artikel komen uit de collectie van Marleen Debougnoux.

Het hoogste punt van Vlaanderen

Guido Sweron, ere-voorzitter Toerisme Voeren vzw

Om als toeristisch gebied voldoende aantrekkingskracht te hebben moet de streek en haar bevolking over een aantal bijzondere eigenschappen en attracties beschikken die hen onderscheiden van andere streken en gemeenschappen.

De Voerstreek beschikt over een hele reeks van dergelijke merkwaardigheden. Daarvan wil ik er hieronder een aantal op een rijtje zetten:

- Het landschap is er van een unieke verscheidenheid: een golvend reliëf, ingesneden door pittige riviertjes en beken, met rijke hellingbossen en brede dalen;
- een rijk historisch bouwkundig erfgoed: kerken, kastelen, hoeves, kleine monumenten (kapelletjes, dorpspompen, arduinen grafkruisen...);
- een unieke fauna en flora met das, hazelmuis en wilde orchideeën als uithangborden;
- de enige streek in Vlaanderen waar silexsteen als bouwmateriaal werd gebruikt in de typische vakwerkconstructies;
- Spoorlijn 24 doorkruist de Voerdorpen door tunnels en viaducten (zonder overwegen), een technisch hoogstandje van de Duitse ingenieurs tijdens de Eerste Wereldoorlog;
- diep uitgesneden holle wegen;
- bronnen;
- uitgeruste wandel-, fiets- en MTB-netwerken;
- een mooi en leerrijk bezoekerscentrum Voerstreek;
- een ruim aanbod van verblijfsaccomodatie, familiaal en geïntegreerd in het landschap, gehuchten en dorpskommen.

Wellicht vergeet ik nog eigenschappen die een bezoeker van elders meteen verrassen, maar in dat hele aanbod missen we wat slecht-weer-activiteiten. De Voerstreek moet het vooral hebben van natuurexploratie en samen bezig zijn in openlucht.

Om zo'n aanbod bekend te maken heeft een toeristisch gebied ook nood aan een paar stevige blikvangers, noem het 'kapstokken', aantrekkingspolen die de nieuwsgierigheid prikkelen, mensen uitdagen en ouders argumenten aan de hand doen om hun kinderen mee op pad te krijgen.

Wat doet een streek opvallen tussen het aanbod van zoveel andere dorpen, steden en streken? De lijst hierboven is al mooi, maar met iets springt de Voerstreek er in het Vlaamse aanbod toch echt wel bovenuit: het hoogste punt van Vlaanderen! Om dat 'hoogste punt' zichtbaar te maken heb je wel een landmark nodig, een monumentje, oriëntatiepunt, wegwijzer, gebouwtje, ... een uitkijktoren!

Vanaf de geboorte van de VVV De Voerstreek (Vereniging voor VreemdelingenVerkeer) op 4 maart 1964 werd meteen gedacht aan de oprichting van zo'n aantrekkingspool. De toenmalige secretaris R. Loobuyck van VVV De Voerstreek en stuwende kracht van de eerste intiatieven, schreef in een brief d.d. 1 augustus 1966 het volgende: 'Reeds 2 jaar dring ik bij het Provinciebestuur aan om hier op hun kosten een uitkijktoren te laten bouwen, bij voorkeur in het Veursbos, in het verlengde van de Veursvallei. Dit zou het voordeel hebben dat van op de toren, die even boven de bomen zou moeten uitsteken, men een uitzicht zou hebben tot 's-Gravenvoeren (de valleien van de Veurs en de Voer vormen praktisch één rechte lijn) en anderzijds op de vallei van de Gulp. Het provinciebestuur schijnt wel geneigd te subsidiëren maar niet te bouwen. Dat kunnen wij niet aanvaarden, omdat de toren dan een blijvende hypotheek op ons budget zou betekenen; immers wie eigenaar is, moet het onderhoud bekostigen, hoge verzekeringskosten dragen enz. Dit probleem is dus hangende en zal toch wel eens, naar we hopen, een bevredigende oplossing kennen.

Wat de Voerenberg betreft (*nota van de auteur: die plek werd eveneens als een mogelijke plaats aangebracht*): die is praktisch gans eigendom van een notaris uit Valkenburg. Waar de weg boven op dit plateau van Snauwenberg komt, zou wel een geschikte plaats kunnen gevonden worden voor het bouwen van die toren….'

Tot daar secretaris R. Loobuyck namens de toenmalige Raad van Beheer: C. Janssen (Moelingen), J. Beuken (Sint-Martens-Voeren), J. Steins (Sint-Pieters-Voeren), J. Deckers (Teuven), H. Broers ('s-Gravenvoeren), J. Guillaume (Moelingen), E. Walpot (Moelingen).

Op 4 augustus 1966 had Loobuyck ook al een verzoek gericht aan Jozef van Overstraeten, voorzitter van VTB-VAB (Vlaamse Toeristen- en Automobilistenbond), en die antwoordde hem prompt dat zijn organisatie achter het initiatief stond, mits het provinciebestuur met een ruime subsidie zou bijspringen. In 1967 zou VTB-VAB trouwens zo'n uitkijktoren op de taalgrens, in Halle, oprichten.

Aan Theo Olivy, de toenmalige vertegenwoordiger van VTB in de Voerstreek, schreef J. Franssens, secretaris van het Langohr-Veltmans-Vreuschemen-Komitee, dat de twee voorgestelde vestigingsplaatsen ongeschikt werden genoemd omdat Snauwenberg langs de Schoppemerheide (met autobus en wagen!) moeilijk te bereiken was en het Veursbos eigendom was van de gemeente Teuven. Tevens vermeldde hij Boven Krindaal (De Plank) als nieuwe locatie.

Op 15 september 1966 schreef Loobuyck aan Franssens dat zijn inziens de volgende mogelijke vestigingsplaatsen de voorkeur genoten:

- Ulvend, met een mooi uitzicht op Sint-Martens-Voeren, Sint-Pieters-Voeren en het Vrouwenbos met het hoogste punt van Vlaanderen;
- Magis in Sint-Pieters-Voeren, maar de meerwaarde van een uitkijktoren zou daar maar minnetjes uitvallen;
- Boven de Krindaal (De Plank, 230 meter): zicht op de Voervallei, Veurs, de Kys, de Gulpvallei, … tenminste mits de bouw van een minstens 10 meter hoge toren (later bijgesteld tot een hoogte van 20 meter!).

Uit een schrijven van 7 oktober leren we dat de VTB de kosten van een dergelijke toren schat op 100.000 BEF en dat zij de aanvraag tot subsidiëring bij het provinciebestuur voor hun rekening willen nemen.

Het plan lijkt daarna vorm te krijgen en de overlegcontacten tussen Loobuyck, Franssens, Olivy en Jaak Nijssen spitsen zich van dan af toe op de praktische uitwerking: 20 meter hoogte, kort bij een café en parking, 60% participatie van de overheid en 40% van V.T.B. (Gegevens uit een brief van 24 oktober 1966).

Op 15 oktober 1966 schreef Loobuyck dat hij zich op een werkvergadering in Hasselt had geëngageerd om de bouw van een uitkijktoren te verwezenlijken en dat het, om gesubsidieerd te kunnen worden, een initiatief van de VVV De Voerstreek moest zijn. Ook wees hij erop dat de toren op De Plank minstens 18 tot 20 meter hoog moest zijn om enig aantrekkelijk effect te hebben en dat de kostprijs dan op 250.000 BEF moest geraamd worden, met 60% overheidsgeld en 40% gesponsord door VTB.

Brief van 22 november 1966 van Loobuyck aan Franssens: bij VVV de Voerstreek groeit duidelijk het ongeduld; er wordt teveel schriftelijk overleg gepleegd en te weinig concreet gehandeld.

Wat het precies in de brief kwam doen is niet duidelijk, maar in een P.S. stuurde Loobuyck de volgende al bij al grappige limerick:

Een Vlaamse boer uit Remersdaal,
Die riep in 't Vlaams: 'ik ben een Waal'.
Hij rukt nu al drie jaren,
Van woede aan zijn haren,
En wordt hierdoor niet Waal, maar kaal.

Op 12 december 1966 schreef Franssens dat hij al dat getreuzel ook maar niks vond, maar dat hij zich ook ergerde aan het feit dat de 'verantwoordelijken' in de Voerstreek weinig of niets van zich lieten horen. Franssens liet daarop weten dat Jaak Nijssen zich in een telefoongesprek positief uitliet over het project en dat zijn zoon, ingenieur-architect, ter plaatse zou komen kijken.

Op 25 april 1967 liet Loobuyck weten dat het dossier in 1966 (voor het werkjaar 1967) niet kon ingediend worden bij het PVTL (Provinciaal Verbond voor Toerisme) bij gebrek aan concrete gegevens zoals bijvoorbeeld de eigendomstitel van de grond. Daarom zou VVV De Voerstreek de aanvraag met een jaar (tot 1968) verdagen.

Uit de volgende brieven blijkt dat er van het enthousiasme waarmee het idee aanvankelijk gestalte kreeg, nog weinig overbleef. Ook werd er teruggegrepen naar het plan dat oorspronkelijk de voorkeur genoot van Frans Meertens en Jos Gouverneur, namelijk een uitkijktoren op Voerenberg.

Het laatste wat ik van het plan 'uitkijktoren' heb kunnen vinden, is een vraag van Franssens aan Luc Ebrard van het *Verbond voor Heemkunde*, om ter gelegenheid van een toeristische uitstap naar de Voerstreek en een contact met R. Loobuyck en Jaak Nijssen, het plan in concreto te bespreken.

Daarna niets meer.

Het is duidelijk dat de tijden nog niet rijp waren voor een dergelijk mooi initiatief. Het heeft zeker niet aan Loobuyck en Franssens gelegen dat de uitkijktoren er nooit is gekomen. Maar is het daarom te laat?

Trouwens, het hoogste punt van Vlaanderen is er nog altijd en daar hoeft vanuit toeristisch oogpunt niet direct een toren te worden ingeplant. Het toeristisch bedrijf in de Voerstreek is al lang niet meer afhankelijk van bustoerisme en gemotoriseerd verkeer. Van dat hoogste punt een landmark maken kan ook op een eenvoudigere manier. Het kan bijvoorbeeld als doel ingeplant in een mooie natuurwandeling.

Een tiental jaren geleden hoopten wij dat ons Vlaamse gemeentebestuur onder leiding van burgemeester Huub Broers er werk van zou maken op de locatie Stroevenbos (287,5 meter hoogte). Dat werd zelfs in het vooruitzicht gesteld, maar het blijft ondertussen nog altijd bij een idee en een vrome wens. Er een aantrekkelijk oriëtatiepunt inrichten, kan toch niet zo moeilijk zijn?

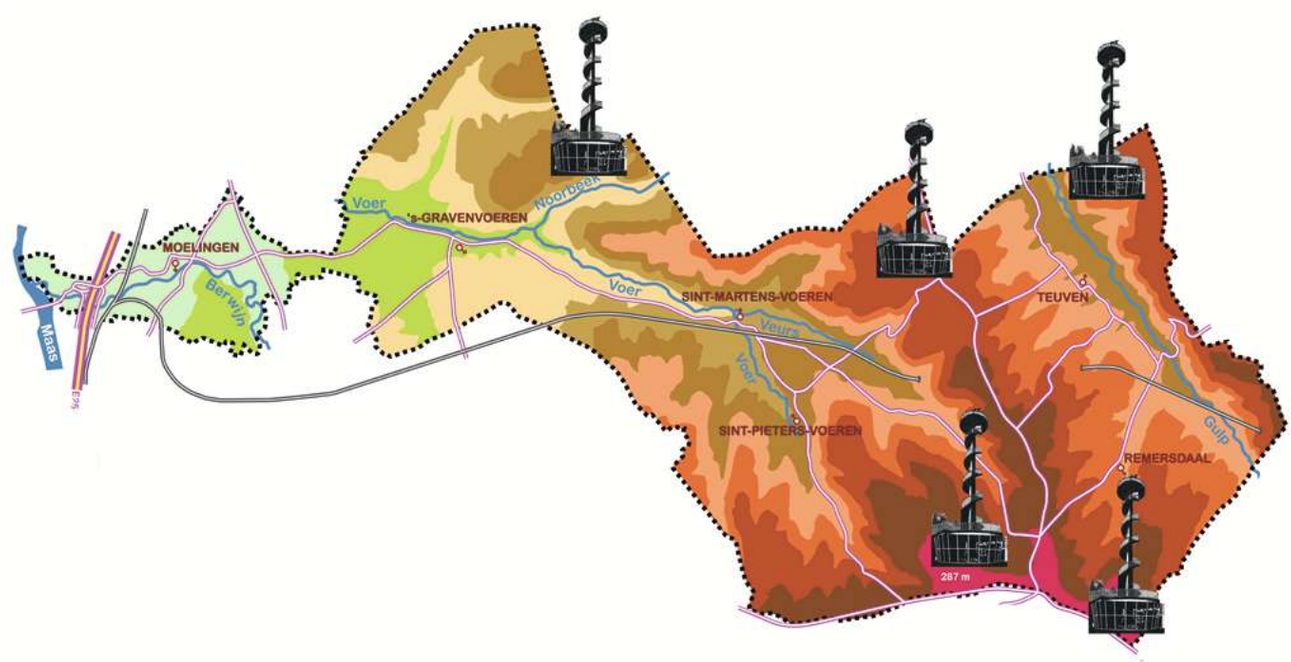

Een brouwerij in de Kloosterstraat

Hub Smeets

Jozef II, zoon en opvolger van keizerin Maria Theresia, bracht in 1781 een bezoek aan de Zuidelijke Nederlanden. Een verslag van deze reis legde hij vast in enkele brieven, waarin hij het eten beschreef als 'Hollands met daarboven een slecht Fransch vernis' en de bewoners als 'slechts verfranschte koppen met bier van binnen' [1]. Als Oostenrijker moest hij toch wat gewend zijn, maar de bierconsumptie in de Zuidelijke Nederlanden had blijkbaar indruk op hem gemaakt. In 's-Gravenvoeren, waar Jozef II nooit was, stonden op dat moment acht bierbrouwerijen [2].

Eén van die brouwerijen werd in dat zelfde jaar 1781 door de eigenaar Peter Neulens aan de dochter van zijn zwager, Nicolaas Sappin geschonken [3]. Neulens had zelf geen kinderen en had de leeftijd van 61 jaar bereikt en vond dat het tijd werd om het wat rustiger aan te gaan doen. Toen blijkbaar ook al.

De dochter van Nicolaes Sappin was Maria Christina, getrouwd met Wijnand Smeets. Zo kwam het dat de 27-jarige Wijnand Smeets eigenaar werd van de brouwerij van Peter Neulens in Schoppem. Wijnand Smeets had het brouwen geleerd van zijn oom Willem Heijnen, zoon van Jan Heijnen. Die had bij de verdeling van zijn bezit [4] in 1773 bepaald dat zijn oudste dochter Marie Catherine en haar man zijn huis met de brouwerij zouden krijgen. Zij was getrouwd met de landmeter Casper Smeets [5], de vader van Wijnand Smeets. Daarbij had hij ook vastgelegd dat zijn zoon Willem aan Wijnand het brouwersvak moest leren.

Dat huis van de brouwer Jan Heijnen en later dus van Casper Smeets, lag aan wat tegenwoordig de Kloosterstraat heet. Nu, in 2021, staat op die plek het recent gerenoveerde pand nummer 34. Wijnands vader Casper woonde de laatste tien jaar van zijn leven in dat pand en de laatste jaren huurde Wijnand het van zijn vader [6]. Toen die in 1784 stierf werd zijn bezit op 4 maart verdeeld [7], waarbij het huis niet naar Wijnand ging maar naar diens zus en haar man. Wijnand kreeg het huis dus niet, maar wel het stuk grond links ernaast. En wat doe je dan? Je bouwt gewoon een nieuw huis en een nieuwe brouwerij.

Zo kwam het dat Wijnand twee weken later, op 18 maart 1784 met 'maitre-menuiser' [meester-timmerman] Joseph Corbesier naar notaris Denis aan de Pleij stapte om daar vast te leggen hoe hij zijn nieuwe huis en brouwerij wilde hebben [8].

Het huis moest volgens de toen gangbare 'regels van de kunst' worden gebouwd, waarbij werd gerefereerd aan het recent gebouwde huis van Jasper Thijwissen [9], met daarbij negen welomschreven ramen met kruiskozijnen. In de akte werden enkele details vastgelegd, zoals twee paneeldeuren buiten en twee binnen, en andere details zoals de houten schoorsteenmantel. Het huis zou voornamelijk met hout worden gebouwd. Er wordt in die akte niet gerefereerd aan een tekening. Het huis moest eind mei klaar zijn en met deze, in onze ogen zeer beperkte gegevens, moest de bouwer het doen. De brouwerij moest 20 bij 20 voet worden en 16 voet [10] hoog en aan één kant zou hij met bakstenen gebouwd worden (voor rekening van de opdrachtgever) en de overige drie zijden moest de meester-timmerman van hout maken; daarop zou nog een graanzolder van twee verdiepingen komen, maar die werd op kosten van de opdrachtgever gebouwd. De (niet nader toegelichte) grote houten kuip moest hetzelfde worden als die in de brouwerij van zijn grootvader Heijnen. Alle bouwmaterialen waren uiteraard voor rekening van Wijnand.

Corbesier zou voor dit alles 330 gulden krijgen, te ontvangen in twee termijnen. Daarnaast moest Wijnand de werklieden voorzien van bier en brandewijn naar gewoonte en gedurende de bouw zorgen voor de

Het gezin van de familie van Jean Louis Smeets (-Steenebruggen) gedurende de Eerste Wereldoorlog, voor hun huis in de Kloosterstraat. Van links naar rechts: dochter Josephine Smeets 1895-1974, zoon Jean-Louis Smeets 1888-1945, Alice Smeets 1892-1961, de vrouw van zoon Joseph Lambert genaamd Celestine Smeets, Jean-Louis Smeets 1849-1924 en zijn vrouw Gertrude Steenebruggen 1851-1929. Boven een onbekende priester en zoon Joseph Lambert Smeets, genaamd Célestin 1886-1973, organist in 's-Gravenvoeren.

maaltijden van de meester-timmerman. Zo bouwde Wijnand dus zijn nieuwe huis en het gebouw voor zijn nieuwe brouwerij. Zijn brouwerij in Schoppem, hem geschonken door Neulens en zijn vrouw, bracht hij over naar zijn nieuw gebouwde huis, waarbij hij ook meteen het echtpaar Neulens in zijn grote nieuwe huis opnam [11].

Behalve brouwer was Wijnand Smeets ook schepen van de hoofdbank van 's-Gravenvoeren. Zijn zoon, Gaspar Smeets [12], trouwde met Marie José Onclin uit Mesch en bij de volkstelling van 1819/20 woonde dit echtpaar, met hun drie kinderen, samen met de schoonouders, in het huis dat toen nog het nummer 59 had [13]. Vader Wijnand overleed er in 1822, zijn vrouw in 1836.

Louis Smeets in de tuin van het huis in 's-Gravenvoeren.

Gaspar werd adjunct burgemeester van 's-Gravenvoeren en zijn naam komt veelvuldig voor in de civiele persoonsregisters. Hij werd als eigenaar opgevolgd door zijn zoon Guillaume Jean Balthazar Smeets [14], die het huis verkocht aan Peter Cerfonteijn, landbouwer uit Wittem, die het op zijn beurt in 1861 verkocht aan Henri Jean François Reijnders, onderluitenant bij de douane. Zijn dochter Maria Elisabeth erfde het huis in 1870 en verkocht het in 1880 aan Jean Louis Smeets [15] gehuwd met Maria Gertrude Steenebruggen.

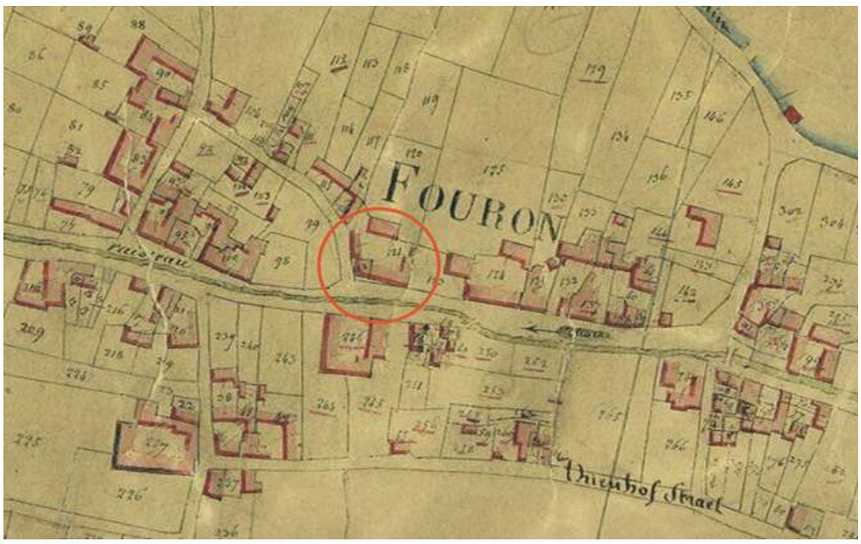

Het huis werd in 1871 herbouwd en verhoogd in 1900 [16]. De bovenste verdieping werd in 1911 door Jean Louis Smeets-Steenebruggen bijgebouwd. Waarschijnlijk heeft hij ook toen de voordeur laten plaatsen en dus ook het ijzerwerk met de letters SS (Smeets-Steenebruggen) die boven de voordeur staan en ook op het hekwerk links naast het huis.

Eén van de zonen van Jean Louis Smeets was Joseph Lambert, genaamd Célestin. Hij trouwde met Marie Louise Alice Smeets. Dit echtpaar woonde rond de eeuwwisseling in het huis en kreeg er vier kinderen waarvan de oudste, Louis Smeets, landmeter werd en naar Libramont trok.

De brouwerij stond links naast het huis en had waarschijnlijk een ingang via Jolette. Mogelijk is het gebouw een tijd lang als stal gebruikt. Volgens Louis was daar ook een waterput, ongeveer op de plaats waar nu een garage staat.

Het huis met de brouwerij en stallingen [17] heeft op de Popp-kaart het nummer A121. Het gebouwtje links van het huis het nummer A122. De stukken corresponderen met art. nr. 618: Reyners, Henri-Jean-François, *sous-lieutenant des douanes pensionné Stockhem*, waarbij A122 een *bâtiment rural* werd genoemd.

Op één van de twee versies van de Popp-kaart is A122 niet meer te zien. Dat komt overeen met de vermelding in het kadaster dat A122, de brouwerij, in 1848 is verbouwd [18].

Op de primitieve kadasterkaart (rond 1840, afbeelding hierboven) heeft het huis met bijgebouwen het nummer 121 en de aanbouw links ervan het nummer 122. (Op de kaart van de atlas der buurtwegen (1843-1845) heeft het huis met bijgebouwen het nummer 476 en de aanbouw links ervan het nummer 477). Het huis rechts ernaast was toen blijkbaar afgebroken. Het gebouw 122, links naast het woonhuis, was de brouwerij; herkenbaar aan de vierkantvorm die ook in de overeenkomst met de bouwtimmerman in 1784 beschreven staat.

Bronnen en opmerkingen

1. **Pirenne, H.**, *Geschiedenis van België, Hoofdstuk 1, de hervormingen van Jozef II*: 393.

2. Het waren (in 1770) de brouwerijen van: notaris Cornelis Heijnen in Jolette, Gilis Claesens in de Cattestraat , weduwe

Matijs Heijnen in de Bovenstraat, weduwe Hendrik Claessen (de Swaen), Jan Heijnen (zie tekst), Lambert Vliecx (Posthoorn), Jasper Thijwissen als pachter van de Croon en Peter Neulens in Schoppem. Bron: RAL, Comité du dénombrement et du cadastre de Limbourg, D : Dossiers cadastraux par communauté locale nr. 641.

3. RAH, laethof Ottegroeven 1085, boek 7. pag. 115.

4. RAH, notariële minuten, notaris Cornelis Heijnen, jaar 1773 acte 14. Hierbij werd bepaald dat zoon Willem de rest van zijn leven de brouwerij voor eigen provisie mocht blijven gebruiken en aan zijn neef Wijnand het vak moest leren.

Het bovenlicht van de voordeur, in smeedwerk met de letters SS (Smeets-Steenebruggen).

5. Gaspar Smeets, * 20 maart 1718 in 's-Gravenvoeren, zoon van Wijnand Smeets en Barbara Dethier; landmeter, schepen in Mheer, schepen in 's-Gravenvoeren, korte tijd burgemeester in 's-Gravenvoeren.

6. RAH notariële minuten J.W. Denis, afvraginge voor sr. Wijnand Smeets, 26 februari 1784.

7. Wijnand huurde het pand van zijn vader en verzocht deze huur voort te zetten bij zijn mede-erfgenamen, maar die besloten om de boel te verdelen.

8. RAH, notariële minuten Johannus Walterus Denis, 1784 maart 18.

9. Jasper Thijwissen, de vroegere zetbaas van de herberg de Croon, had in 1781 een nieuw huis laten bouwen op de westelijke hoek Onderdorp-Jolette, waar nu Onderdorp nr. 12 staat. Zie RAH, notariële minuten H.A. Ernon 1780, acte nr. 83.

10. Waarschijnlijk werd er gemeten met Luikse voet = 0,292 meter; in dat geval was de brouwerij 6x6x4,8 meter.

11. RAH, notariële minuten J.W. Denis 1784 acte 3 juli. Peter Neulens' overlijden werd in 1802 aangegeven door Wijnand Smeets en hij werd bij zijn overlijden in 1802 'spinner' genoemd.

12. Gaspar Smeets, * 25 februari 1782 in 's-Gravenvoeren, trouwde op 22 juli 1810 in Mesch met Maria José Onclin, * 22 juli 1777 in Mesch. Hij was ontvanger der belastingen en adjunct-burgemeester van 's-Gravenvoeren. De voormalige schepen en burgemeester José Smeets uit 's-Gravenvoeren is een rechte telg van dit echtpaar.

13. Bij de volkstelling 1828 woonde hier de oudste zoon van Wijnand Gaspar Smeets, zijn vrouw Marie José Onclin met hun twee kinderen en de weduwe Christine Sappin († 1836). Het huis droeg toen het nummer 60. Bij de volkstelling van 1834 woonden er de toen 79-jarige weduwe van Wijnand Smeets (Christine Sappin), Gaspar Smeets de *receveur* en zijn drie kinderen Willem, Winand en Arnold. Het huis droeg toen het nummer 73.

14. Willem Jan Balthazar Smeets, *18 mei 1812 in 's-Gravenvoeren, controleur bij de douane, en gedecoreerd met een onbekend kruis, † 3 september 1889 in Doornik. Hij was gehuwd met Louise Hortense Dudebout.

15. Jean Louis Smeets, * 03 maart 1849 in 's-Gravenvoeren. (Hij was de achterkleinzoon van Servaes Smeets en Anna Josepha Nurops, die tegenover de Jezuïetenhof woonden; zie stamboom hieronder.) De gegevens van na 1800 zijn afkomstig van de landmeter Louis Smeets, kleinzoon van Jean Louis Smeets, ook landmeter. Louis Smeets is op 24 november 1927 in dit huis geboren en op 1 maart 2019 in zijn woonplaats Libramont overleden.

Smeets, Servaes 1723-1803 ∞ Nurops, Anna Josepha 1732-1787
- Smeets, Lambert Balthasar 1763-1809 ∞ Vandebergh, Petronilla 1764-1833
  - Smeets, Servais Winand 1803-1886 ∞ Claessens, Marie Louise 1810-
    - **Smeets, Jean Louis** 1849-1924 ∞ Steenebruggen, Maria Gertrudis 1851-1929

16. (art 618 nrs. 14 en 16); Persoonlijke mededelingen van wijlen Louis Smeets, landmeter, gehuwd met Anne Guillaume, die in dit huis geboren en getogen is. Louis was een zoon van Joseph Lambert Célestin Smeets en Marie Louise Alice Smeets. Joseph Lambert Célestin Smeets was een zoon van Jean Louis Smeets, * 3 maart 1849, zie vorige eindnoot. In de beschrijving op de website van 'Onroerend erfgoed.be' staat dat er een jaartal op de schoorsteen zou staan; Louis vertelde dit jaartal nooit te hebben gezien. Een vergroting van het huis vond volgens hem plaats in 1911 (art. 618 nr. 54).

17. 'Huis, hof, brouwerij, stallingen, moeshof, weijde en aengehorige plaetse, groot te saemen 4,5 groot roeden, gelegen onder in het dorp reijgenoot ten sonnen opganck weduwe Willem Walpot, middagh de straete'; zo werd het huis genoemd in een akte van 21 november 1784, waarin de schepen Wijnand Smeets e.v. Christine Sappin 1.000 gulden leent bij prior Creischer van het Cruz (RAH, notaris Cornelis Heijnen 1784 akte 62).

18. In de legger van het kadaster (Archief Brussel) staat het volgende: Art 429 (Smeets-Onclin) 1848: A122 brasserie converti en bâtiment. De *Dictionnaire géographique et statistique de la province de Liège* (Henri Barthélemy del Vaux, de Fouron, Liège 1835) vermeldt dat er nog slechts twee brouwerijen waren in 1835; het is niet duidelijk welke brouwerijen dat waren.

Je ziel teruggeven

Wat de parochieregisters vertellen over sterven in de 18de eeuw

Rik Palmans

Het tragische levensgevoel

De tweede helft van de 18de eeuw was de tijd van de Verlichting, die de door de kerk en de aristocratie opgelegde mens- en wereldbeelden in vraag stelde. Ze verwierp de goddelijke voorzienigheid en de fataliteit waar de mens toch niets aan kan veranderen. Maar in de plattelandsdorpen, waar maar een handvol mensen kon lezen en schrijven, drongen die nieuwe ideeën toentertijd nog lang niet door. Voeg daarbij een volkomen onwetendheid over de rol die micro-organismen en andere factoren spelen in het ontstaan van ziekten en je begrijpt de machteloosheid die eenvoudige mensen moeten gevoeld hebben in hun dagelijkse strijd om het bestaan. Maar hun op angst en op onwetendheid gebaseerde denkbeelden boden anderzijds toch houvast. Met de woorden van Van den Berghe [1]: 'Ze verhinderden ingrijpende veranderingen, voorkwamen plotse breuken, behielden het vertrouwde, stelden gerust. Ook schijnzekerheden zijn certitudes.' De constante nabijheid van de dood moest je aanvaarden; het enige wat je kon doen was hopen op een gelukkiger lot in het hiernamaals.

Maar namen de eenvoudige boeren, landarbeiders en huisvrouwen dat inderdaad allemaal zo fatalistisch aan? Als je in de parochieregisters van die tijd geconfronteerd wordt met de hoge sterftecijfers van kinderen en jonge mensen, is de vraag die – alleszins bij mij – opkomt: 'Voelden zij dezelfde pijn als wij bij het overlijden van iemand die in onze tijd nog een heel leven voor zich zou hebben?' Als tegenwoordig iemand vóór zijn of haar zeventigste sterft, spreekt men van 'vroeg gestorven'. Zeventigplussers waren er ook in de 18de eeuw, maar ze vormden slechts een kleine groep. Met ouders die in onze tijd een kind naar het kerkhof moeten brengen, hebben we een diep medelijden. Maar toentertijd trof dat noodlot talloze gezinnen. We kunnen ons moeilijk voorstellen hoe zij omgingen met een dergelijk drama, zeker als eenzelfde gezin meerdere kinderen verloor.

Ariane Bazan, professor klinische psychologie, maakte in verband met onze houding ten opzichte van de sterftecijfers door corona in De Standaard (2 april 2020) deze beschouwing: 'Zoals veel generaties mensen voor ons, die vaak weerloos met armoede, ziekte en oorlog moesten samenhokken, nestelt iets van het 'tragische levensgevoel' […] zich opnieuw in het intieme hart van het mensenleven. […] Zonder de acute mogelijkheid van de dood, hellen we makkelijk over naar de andere kant en eisen we het recht op geluk op. Of nog: vroeger waren we al blij als we aan de dood ontsnapten, nu zijn we pas blij wanneer we (volkomen) gelukkig zijn.'

VRT-nieuwsanker Fatma Taspinar zag het, in een interview in De Standaard (12 juni 2021), zo: 'Mijn oudste broer en zus zijn in Turkije gestorven, allebei toen ze vier maanden oud waren. [...] Als je op een plek woont waar kinderen vaak sterven, is het verdriet anders. De aanvaarding is anders.'

Persoonlijke beschrijvingen van hoe mensen zich toentertijd voelden vinden we niet in onze streek. Op enkele pagina's noteerde Marie-Claire de Schiervel-de Fassin, de kasteelvrouw van Altenbroek, op 30 april 1780 bij de geboorte van haar eerste kind: 'Dieu nous a donné un fils'. En bij diens dood op 21 september 1781: 'Dieu l'a repris dans son monde', zonder iets van haar emoties te verraden [2].

Parochieregisters

In dit artikel heb ik geprobeerd me het leven én de dood voor te stellen van de mensen die in de kwarteeuw vóór de Franse Revolutie in de dorpen van de Voerstreek woonden, aan de hand van de overlijdensregisters die de pastoors bijhielden. Lambrecht [3] laat zien hoe je dergelijke registers kunt gebruiken om een beeld te krijgen van de gemeenschap in een dorp of stad.

Onder invloed van het Concilie van Trente (1545-1563) begonnen pastoors vanaf het begin van de 17de eeuw systematisch registers bij te houden van doopsels, huwelijken en begrafenissen in hun parochie. De richtlijnen daaromtrent werden in de loop van de tijd verder uitgewerkt [4]. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop de pastoor van Sint-Mar-

Het kerkhof van Moelingen.

tens-Voeren de overlijdensakten van 1778 afsloot met de zin: 'Anni sequentes habentur in novo registro sequenti ad normam Edicti Consilii Brabantici de 6ª augusti 1778 ad hoc parato.' Hij gaf dus aan dat hij voortaan de richtlijnen in het edict van 6 augustus 1778, uitgevaardigd door keizerin Maria-Theresia, voor het bijhouden van de parochieregisters zou volgen [5]. Gelukkig, want in oudere overlijdensregisters zijn vaak zo weinig relevante gegevens te vinden dat je er geen informatie in verband met bijvoorbeeld de levensverwachting uit kunt afleiden. Dat is meteen de belangrijkste reden dat ik me in dit artikel beperk tot de laatste decennia van het *Ancien Régime*: 1770-1796.

In 1796, toen het huidige België een deel van de Franse Republiek was, nam de gemeentelijke overheid de registratie van de burgerlijke stand – geboorten, huwelijken en overlijdens – over. Ook na het vertrek van de Fransen bleef ze dat doen, maar de pastoors begonnen, na het concordaat dat Napoleon met de kerk sloot, eveneens opnieuw met het bijhouden van hun parochieregisters. Priesters die de eed van trouw aan de republiek hadden afgelegd, konden tijdens de Franse bezetting zelfs

Pastoor d'Affnay

Uit het zg. 'notitieboek' dat pastoor d'Affnay bijhield kunnen we een en ander leren over de gebruiken bij het overlijden in het 's-Gravenvoeren van de 18de eeuw. Over de begrafenisdienst zegt hij: 'Alswanneer den dienst geschiet op twee dagen, en alsmen de lijck heeft met het cruys gehaelt, alsdan bedanckt men den eersten dagh op den kerckhof, en den tweeden dagh gaet men tot aen het huys alwaer men lest eenen de profundis. Daernaer bedanckt den pastoor alle vrinden en nabers dewelke het lijck hebben vereert met hun gebeden.' (71r)

'Van imant te haelen met het cruys coomt aen den pastoor 18 st. aen den custer 9 st. Van eenen dienst te doen t'sij op tween oft op eenen dagh, coomt aen den pastoor 4 guldens, aen den custer 2 guldens. Isdat den pastoor een mis dient, coomt aen hem 10 st. Van een kint te begraeven coomt aen den pastoor 18 st. aen den custer 9 st.' (Ter vergelijking: trouwen kostte 8 gulden en een doopsel 10 stuivers, dus 0,5 gulden.) 'Isdat het in de kerck wort begraeven, dobbel rechten aen pastoor en aen custer. Van jaergetijt oft viertichste te singen, coomt aen den pastoor 1 gulden aen den custer 10 st. Van een jaer te bidden in de kerck voor eenen overledenen, coomt aen den pastoor 1 gulden 10 st.' (114r) Een begrafenis in de kerk was alleen voorbehouden voor de meest kapitaalkrachtigen: 'Isdat imant in de kerck wort begraeven alsdan moet den pastoor hebben dobbel rechten 8 guldens, en aen het fabryck van de kerck coomt een stuck gouts.' (114r)

Elke zondag, in de hoogmis: 'leest hij [de pastoor] de naemen af van eynige afgestorvene, en om een jaer lanck alle sondagen en H. dagen dese namen af te leesen, crijgt den pastoor drij ofte vier schellingen naer sijn behofte.' (58r) Op Allerheiligen (1 november) 'beginnen naer de vespers van Alle HH. de vespers van de overledenen. Naer dese vespers wort immediatelijck gesongen het officium defunctorum alle drij de nocturni.' (58v) De dag nadien: 'Op Aller Zielen Dag ten 8 uren geschiedt een solemneele requiem mis. In dese mis gaen de nabuers ten offer; immediatelijck voor dese singende mis worden gesongen de laudes van de overledenen.' (58v) Wij verbinden die dagen tegenwoordig met een bezoek aan het kerkhof en met bloemen op het graf. Klaarblijkelijk was dat toentertijd anders: 'Op goeden vrijdagh smorgens maeken de menschen de graeven op, op den kerckhof.' (62v) In de periode van de eerste zondag na Pasen ('beloken Pasen') tot die voorafgaand aan Pinksteren (de zevende zondag na Pasen) werd er ook gebeden op het kerkhof: 'Op gebloken paesschen en alle sondagen voor pinckten voor de hoogmis gaetmen met de processie om de kerck door den hof, en alsmen coomt voor het crucifix op kerckhof alsdan bidt den pastoor eenen de profundis cum oratione pro defunctis.' (62v)

Op pagina 121r/v noteerde d'Affnay (in het Latijn) de voorzorgen die een priester diende te nemen bij het toedienen van de sacramenten aan iemand met een besmettelijke ziekte. Hij prees ook het gebruik aan van *theriacum* of *drijaker* als 'een preservatyf tegen alle sieckten', om de mond te spoelen na het bezoek aan een zieke. Het was een mengsel van diverse kruiden maar ook met dierlijke en minerale ingrediënten.

Leerssen, J., 2019. *Het notitieboek van A.H. d'Affnay, pastoor van 's-Gravenvoeren van 1719 tot 1770, een geannoteerde transcriptie*.

Het vroegere kerkhof van 's-Gravenvoeren is nu een uitloper van de Pley. De straat tussen de huizen en het kerkhof, de *Kerkgraef*, was toentertijd ook veel smaller. Dat is te zien op de foto op pagina 35.

gewoon doorgaan met het registreren van doopsels, huwelijken en overlijdens. In Sint-Martens- en Sint-Pieters-Voeren was dat het geval. Maar in de andere dorpen sloot de overheid in de loop van de maand *fructidor* van het jaar IV (= augustus-september 1796) de parochieregisters af.

De aktes van de burgerlijke stand zoals we die sinds de Franse tijd kennen zijn in vergelijking met de oude parochieregisters een rijke bron van informatie. Maar voor de pastoors uit de 18de eeuw was het idee dat hun registers enkele eeuwen later vooral heemkundigen en genealogen zouden interesseren iets waar ze waarschijnlijk geen seconde bij hebben stilgestaan. Zij moesten vooral aantonen dat ze met respect voor de voorschriften in de *Rituale Romanum* de sacramenten hadden toegediend [6]. In de manier waarop ze zich van die registratietaak kweten waren er toch behoorlijk wat verschillen. Dat blijkt als je de registers van de Voerdorpen naast elkaar legt.

Zo gaf pastoor Thywissen van 's-Gravenvoeren al vóór het edict van 1778 bijna altijd de leeftijd van de overledene aan. Maar zijn collega in Sint-Pieters-Voeren vertikte het zelfs na 1778 om leeftijden te vermelden. Misschien voelde hij zich daartoe niet verplicht; zijn parochie was immers een enclave van de Duitse Orde in de Oostenrijkse Nederlanden. Ze hing nochtans af van de kerk in Sint-Martens-Voeren; doopsels en huwelijken moesten daar plaatsvinden en geregistreerd worden, maar voor begrafenissen gold die onderhorigheid niet. Bij het overlijden van een kind vond hij een vermelding als *proles*, *infans*, *puer* of *filiolus/filiola* [kroost, kind, zoontje/dochtertje] voldoende, met verder alleen de naam van de vader om aan te geven over wiens kind het ging. Wel belangrijk voor hem was elke keer te zeggen dat hij hoogstpersoonlijk had ingestaan voor het toedienen van de laatste sacramenten: '… mihi confessus sanctissimoque viatico refectus et sacri olei unctione roboratus etiam per me'. En in plaats van de neutrale formulering 'obiit' [stierf] had hij het meestal over 'animam Deo reddidit' [gaf zijn/haar ziel terug aan God]. Vandaar de titel boven dit artikel!

Bij de leeftijd staat er vaak 'ongeveer' [*fere*, *circiter*] en/of is het een afgerond tiental. Kenden de familieleden dan niet de precieze leeftijd? Of vond de pastoor de leeftijd niet zo heel belangrijk en was het hem teveel werk om een en ander op te zoeken in het register van de doopsels? In de periode vóór 1778 zie je ook vaak dat de leeftijd er alleen maar bij staat als die duidelijk abnormaal hoog werd bevonden, dus voor tachtigplussers. Dat geeft meteen aan dat de levensverwachting in die tijd een heel stuk lager lag dan wat wij tegenwoordig gewend zijn.

Uit de parochieregisters blijkt dat de begrafenis meestal de dag na het overlijden plaatsvond, zelfs als dat 's avonds moest gebeuren. (Zie ook het kaderstuk over pastoor d'Affnay.) Als iemand stierf op een locatie die verder weg van het parochiekerkhof was gelegen, kon het lichaam worden overgebracht naar een ander, dichterbij gelegen kerkhof. Bijvoorbeeld van Stroevenbos in Sint-Pieters-Voeren of Hagelstein in Remersdaal naar Aubel, of van Beusdael naar Sippenaeken.

Infectieziekten

Het antwoord op de vraag waardoor de mensen destijds veel vroeger stierven geven de parochieregisters ons niet. Zeker niet rechtstreeks, want de pastoors noteerden zelden een doodsoorzaak. Hun medische kennis was beperkt en ze bekommerden zich sowieso eerder om het spirituele dan om het fysieke heil van hun parochianen. Maar hier en daar vertellen ze toch iets meer dan dat ze de sacramenten hebben toegediend. Door de registraties over een lange periode samen te brengen in een spreadsheetbestand [7] is het mogelijk meer informatie te destilleren uit de geregistreerde overlijdens.

De belangrijkste doodsoorzaak, vooral bij jonge mensen, waren ongetwijfeld diverse infectieziekten [8]. Maar welke ziekten dat dan wel precies waren is veel minder duidelijk. Als de pastoor al de doodsoorzaak noteerde, was dat vaak in vage termen zoals 'een kwaadaardige koorts' [*ex maligna febri*]. Alleen pokken en dysenterie (zie kaderstuk) werden soms expliciet genoemd; met de symptomen van die ziekten waren onze voorouders maar al te zeer vertrouwd. Een andere aanwijzing dat infecties een grote rol speelden is het kort na elkaar sterven van leden van één gezin, dat daardoor op korte tijd meerdere kinderen kon verliezen. Opvallend vaak gebeurde het ook met moeder en kind, vaker alleszins dan met vader en kind [9]. Dat geeft aan dat een ziek kind vooral door de moeder werd verzorgd, waardoor zijzelf ook een hoger infectierisico liep.

Devos [10] komt tot het besluit dat een gebrek aan kennis in verband met hygiëne de belangrijkste oorzaak was van de hoge tol die infectieziekten eisten, en niet de levensstandaard of het voedingspatroon. Als je niet weet dat ziektekiemen bestaan, is het

Het oude kerkhof van Sint-Martens-Voeren is nu een beschermd dorpszicht.

vermijden van blootstelling eraan onmogelijk. We kunnen ons een wereld zonder antibiotica en bijna instinctief geworden hygiënische voorzorgen niet meer voorstellen. Onze voorouders beseften vaak wel dat tal van ziekten werden 'overgedragen', maar ze hadden er geen idee van hoe dat dan wel gebeurde. Pas sinds Pasteur weten we dat overal om ons heen onzichtbare micro-organismen voorkomen die zich onder gunstige omstandigheden exponentieel kunnen vermeerderen. We kunnen ze nu gericht bestrijden, al beseffen we door de coronacrisis dat zo'n 'microbe' nog altijd flinke klappen kan uitdelen.

Wat het aantal overlijdens betreft springen de jaren 1781 en 1794-1795 er duidelijk uit. Het aantal sterfgevallen was dan telkens minstens de helft hoger dan het aantal geboorten (dat in die periode voor alle Voerdorpen samen doorgaans schommelde tussen 110 en 145). Voor 1781 – met 236 overlijdens, tegenover 135 geboorten – vermeldde pastoor Thywissen negen keer dysenterie als doodsoorzaak; zijn collega in Moelingen ook een keer. (De andere registers geven geen enkele indicatie over de doodsoorzaak.) Het is dus aannemelijk dat de ziekte toen de hele streek zwaar trof. (Tik *1781* en *dysenterie* in op Google en je ziet dat het ook op diverse andere plaatsen het geval was.)

Het sterftepatroon per maand wijst er eveneens op dat dysenterie toentertijd een belangrijke doodsoorzaak was. In onze tijd sterven er het meeste mensen in januari, namelijk 9,7% van het jaartotaal [11]. Daarna neemt het aantal overlijdens af om in augustus en september met 7,3% een minimumwaarde te bereiken. In de Voerdorpen van 1770-1795 lag het maximum in september en oktober, met 10,2% respectievelijk 10,8% – dysenterie was een typische najaarsziekte. De sterfte was het laagste in juni met 6,8%.

De inval van het Franse leger in 1794 betekende het einde van het oude, feodale systeem, maar voor de gewone plattelandsbevolking bracht die omwenteling zeker in het begin vooral een verslechtering van de levensomstandigheden met zich mee. Misschien brachten de doortrekkende soldaten ook nieuwe infecties met zich mee. Alleszins kende onze streek abnormaal

Dysenterie

Pouls [1] zegt over dysenterie: 'Bacillaire dysenterie was een ziekte die leidde tot ernstige ontsteking van dikke darm en lever. Getroffenen hadden een wit uitgeslagen tong, buikkrampen, hoge koorts, diarree en bloed in de ontlasting (vandaar de naam waaronder de ziekte ook bekend staat: rode loop). Tientallen keren per dag liep slijmerige, dunne ontlasting bij de getroffenen weg, die zienderogen vermagerden en uitdroogden. Door totale verzwakking konden zij zich niet op de been houden. Hoewel sommigen dachten dat de oorzaak lag in het eten van witte kool en noten, vond besmetting plaats via vervuild water, ontlasting en direct menselijk contact.'

Het was – alleszins in Voeren – een typische najaarsziekte die vooral tijdens de maanden september en oktober woedde, mogelijks omdat er in die tijd van het jaar veel meer vliegen zijn die de ziekte kunnen verspreiden. Het is immers een ziekte die wordt doorgegeven door het consumeren van water of voedsel dat in contact is gekomen met (besmette menselijke) uitwerpselen. Ook in Voeren maakte dysenterie geregeld slachtoffers. Een van de zwaarste epidemieën vond plaats in 1735: alleen al in 's-Gravenvoeren stierven er tussen 5 september en 5 november 47 inwoners. Het jaar daarop waren er opnieuw vier slachtoffers, onder wie de moeder van pastoor d'Affnay. In 1747 moest d'Affnay weer 20 overlijdens door dysenterie noteren.

Ook in Sint-Martens- en Sint-Pieters-Voeren liet de epidemie zich voelen, terwijl we in Moelingen en Teuven-Remersdaal in die jaren geen abnormale stijging van de sterftecijfers zien. (Speelde het feit dat die niet in dezelfde vallei als de Voerdorpen liggen daarbij een rol?) In 1747 stierven er in Sint-Marten 78 inwoners, waarvan 57 in de maanden september en oktober. De pastoor verwees weliswaar niet naar dysenterie, maar een verband is zeer waarschijnlijk. Voor Sint-Pieters-Voeren is er een hiaat in de registraties tussen 18 juli 1742 en 27 oktober 1744, waardoor een vergelijking met een 'normaal' jaar wat moeilijker is. Maar over het algemeen schommelde het jaarlijks aantal overlijdens tussen 10 en 15; in 1747 was het echter 28, waarvan 11 in september.

1. **Pouls, J.H.**, 2020. *De rode loop: corona van de 18de eeuw?* In: Locus 27 (online tijdschrift van de Open Universiteit).

Het kerkhof van Sint-Pieters-Voeren.

hoge sterftecijfers in 1794-1795 (voor alle Voerdorpen samen 103% respectievelijk 78% hoger dan het gemiddelde van ongeveer 100 per jaar). De Voerdorpen vormen daarmee beslist geen uitzondering. Ook Devos spreekt van een 'een grote crisis in 1794, toen dysenterie, tyfus en pokken de natuurlijke groei sterk hypothekeerden' [10]. En waar het aantal geboortes dat jaar met 165 (voor alle dorpen samen) een hoogste waarde bereikte, viel dat in 1795 terug tot 116.

In 's-Gravenvoeren lag in de zomer van 1794 een groot kamp van het Oostenrijkse leger en zowel bij Luik als bij Maastricht vonden geregeld schermutselingen met het Franse leger plaats (zie bijlage: Maastricht, Aken en Voeren in 1794). Pastoor Thywissen van 's-Gravenvoeren noteerde dat op 25 september 1794 'omwille van de oorlogsomstandigheden' een doopsel in Mheer moest plaatsvinden. Hoewel de Franse bezetter zich pas enkele jaren later echt hard zou opstellen tegenover de kerk, voelde de clerus zich klaarblijkelijk ook in 1794 al niet meer veilig. Pastoor Rosmer van Moelingen dook zelfs een tijdje onder [12]. In de parochieregisters staan de handtekeningen van zijn vervangers, Franciscus en Paschalis Thonnar, met de vermelding 'absente pastore'. Ook in Warsage was pastoor Thimus van begin september tot eind oktober 1794 even 'afwezig' en werd hij vervangen door kapelaan Monseur. In de registers van Teuven-Remersdaal vind je voor 1794 meerdere omissies, waarbij naam of datum niet werd ingevuld.

Kindersterfte

Uit de gegevens valt af te leiden dat van de personen van wie de leeftijd was geregistreerd, de helft al was gestorven voor ze de leeftijd van 30 jaar hadden bereikt. Vooral het hoge aandeel van de kindersterfte valt op: ongeveer 37% haalde niet de leeftijd van 10 jaar. Daarna bleef op elke leeftijd de kans om te overlijden hoger dan in onze tijd, om een piek te bereiken bij de zestigers en zeventigers. Slechts 8% van de mensen rondde de kaap van 80. In onze tijd is dat meer dan de helft. Het Sciensano-instituut definieert 'vroegtijdige sterfte' als een overlijden voor de leeftijd van 75 jaar.

Toen ik voor 's-Gravenvoeren een eerste berekening maakte van de kindersterfte, leverde dat 21% op, dus opvallend lager dan in de andere dorpen. Maar toen ik de overlijdensakten naast die van de geboortes legde, bleek dat pastoor Thywissen tijdens de geboorte gestorven kinderen – die door de vroedvrouw of iemand anders waren gedoopt, maar daarna geen 'herdoop' in de kerk hadden gekregen – niet in het overlijdensregister had opgenomen. Ook enkele kort na de geboorte overleden kinderen van ongehuwde moeders bleken daar niet in terug te vinden te zijn. Het aantal sterfgevallen van kinderen moet dus voor 's-Gravenvoeren met minstens 21 dergelijke overlijdens worden verhoogd. Dan kom je aan 25% in plaats van 21%, maar dat is nog altijd een opvallend lage waarde in vergelijking met die van de andere dorpen.

Een verklaring daarvoor ligt niet meteen voor de hand. Heeft de pastoor nog een deel van de overleden boorlingen niet geregistreerd, zeker in de periode voordat het edict dat verplichtte? Of kende 's-Gravenvoeren inderdaad een lagere kindersterfte tijdens de laatste decennia van het *Ancien Régime*? Maar waaraan was dat dan wel te danken? Uit de (betrouwbare) gegevens van de burgerlijke stand in de periode 1799-1803 (de oudste die uit de periode van de Franse administratie bewaard zijn gebleven) blijkt dat de kindersterfte (jonger dan 10 jaar) toen in 's-Gravenvoeren 41 op een totaal van 100, dus 41%, bedroeg. Dat hogere aantal kan ook te maken hebben met de verslechterende economische toestand in die tijd [13].

Aan welke ziekten jonge kinderen stierven is uit de parochieregisters niet op te maken. Wellicht waren dat vooral de ook nu nog gekende kinderziekten als mazelen, roodvonk en kinkhoest. Door vaccinatie, efficiënte medicijnen en betere hygiëne leiden die nu nog zelden tot de dood van een kind.

De geboorte is altijd een gevaarlijk ogenblik geweest in het leven van een mens – een gevolg van onze evolutie tot een rechtop lopende soort met grote hersenen. Als het gevaar bestond dat een baby het niet zou halen, besloot de vroedvrouw of iemand anders die de moeder bijstond tot een nooddoop. Door een fout die daarbij gemaakt had kunnen zijn, zou zo'n kind toch ongedoopt door het leven gaan en daarom deed de pastoor het nadien nog eens over; 'sub conditione (re)baptizatus' stond er dan in de akte.

Een schatting maken van het percentage kinderen dat bij of vlak na de geboorte stierf is niet makkelijk. De registraties in de parochieregisters zijn daarvoor te vaag (bijvoorbeeld in Sint-Pieters-Voeren) en/of het is niet zeker dat alle overlij-

Het kerkhof van Teuven.

dens van boorlingen zijn geregistreerd (zoals in 's-Gravenvoeren; het is niet duidelijk welke houding de priesters in de andere parochies aannamen). Maar dat het naar hedendaagse normen ontstellend hoog was, lijdt geen twijfel. Volgens Statbel ligt dat nu lager dan 1/1.000; op het einde van de 18de eeuw was de grootte-orde eerder 1/10!

Ook voor de moeder hield een bevalling toentertijd veel meer risico's in dan in onze tijd. Om me een idee te vormen van hoe vaak ze leidde tot de dood van de moeder zocht ik in de overlijdens- én doopregisters de namen op van alle gehuwde vrouwen die overleden waren voor ze 45 werden [14]. Voor 's-Gravenvoeren waren er dat 27 in de bestudeerde periode, dus gemiddeld een per jaar. In de meeste gevallen betekende het dat in een gezin met nog jonge kinderen de moeder was weggevallen. Als de moeder tijdens of kort na de geboorte overleed, is er waarschijnlijk een verband tussen de twee – door complicaties bij de geboorte, door een infectie of door een verslechtering van haar algemene conditie. In 's-Gravenvoeren stierf in 7 van de 27 gevallen de moeder hooguit twee weken na de geboorte; in nog 8 andere gevallen was dat vóór de eerste verjaardag van het kind.

Voor de andere parochies bedragen deze waarden (aantal sterfgevallen van respectievelijk gehuwde vrouwen jonger dan 45 – binnen de 14 dagen na de geboorte overleden – vóór de eerste verjaardag van het kind):
Moelingen: 7 – 3 – 2;
Sint-Martens-Voeren: 31 – 6 – 4;
Sint-Pieters-Voeren: ? – 2 – 2;
Teuven-Remersdaal-Beusdael: 33 – 2 – 6.

Andere doodsoorzaken

Vooral als de dood plots en onverwacht was opgetreden, vermeldde de pastoor dat wel eens. Misschien wilde hij vooral aangeven dat het daardoor niet mogelijk was geweest de laatste sacramenten volgens de geldende regels toe te dienen aan de stervende. Dat is het duidelijkst in Sint-Pieters-Voeren: als de pastoor noteerde dat iemand plots was overleden of dood in bed was aangetroffen, staat in de registratie nooit het toedienen van de sacramenten vermeld. Bij 'gewone' overlijdens – waar de persoon in kwestie of zijn omgeving beseft dat het einde nadert – is dat wel altijd het geval [15]. Dan is het natuurlijk des te opvallender dat zijn collega's in Teuven-Remersdaal zelden een onverwachte dood noteerden. Maar over het toedienen van de sacramenten staat er daar ook nooit iets bij: alleen 'obiit ... et sepultus est' [overleed en werd begraven], dat is alles. De pastoors van de andere parochies gaven vaak ook aan waaraan de plotse dood te wijten was: *apoplexia*, *subitanea epilepsia*, *flux sanguinis, subito catartho*, *catarro*, *subito sensibus destillatus* zijn termen die ik in de registers vermeld vond. Waarschijnlijk zijn het vormen van wat we nu een beroerte of dood door bloedverlies zouden noemen. Het is niet duidelijk of de pastoor zelf tot die formulering kwam dan wel of hij de diagnose van een medisch geschoold iemand overnam.

Als iemand op een gewelddadige manier aan zijn einde kwam, is dat ook speciaal vermeld. Ik heb alle registraties van dergelijke gevallen opgelijst [16]:

- Remersdaal, 1766: De 19-jarige Franciscus a Campo werd op 16 oktober in de buurt van het klooster van Sinnich vermoord met een schot van een musketgeweer; hij werd op 28 oktober begraven in Remersdaal. (Een periode van 12 dagen tussen dood en begrafenis is voor die tijd onwaarschijnlijk lang. Wellicht heeft hij dus nog een tijd geleefd na het fatale schot.)
- Teuven, 1770: Ferdinand Rouwet, echtgenoot van Anna Odilia Reul, is op 29 maart in Aubel verongelukt. (Het koppel woonde op Gieveld.)
- Teuven, 1770: De jonge Josephus Schijns bracht op 18 juni per ongeluk zichzelf om het leven met een musketgeweer.
- 's-Gravenvoeren, 1771: Anna, het driejarige dochtertje van Wilhelmus Beaujean en Petronilla Leenens, vond op 6 januari 1771 de dood door verstikking in een beerput. (De ammoniakdampen daarvan zijn inderdaad dodelijk.)
- Sint-Pieters-Voeren, 1772: Maria Catharina, het dochtertje van Bernardus Mullenders, werd op 9 april dood gevonden, verdronken in de Voer.
- Sint-Martens-Voeren, 1772: Franciscus Clermont, 30 jaar oud, koninklijk notaris en schepen van dit hof, is op 26 mei om het leven gekomen door het schot van een musketgeweer. (Ongeluk of moord, dat is er niet uit op te maken.)
- Remersdaal, 1777: Terwijl ze op 26 december 's nachts op weg waren, zijn de ongehuwde twintigers Josephus Brou-

Het kerkhof van Remersdaal ligt nog altijd op de plaats waar zich de vorige kerk bevond.

Aubel en Warsage

Op zoek naar een verklaring voor de lagere kindersterftecijfers in 's-Gravenvoeren legde ik ze ook naast die van Aubel, omdat ik ervan uitging dat die twee plaatsen met elkaar te vergelijken vielen. Maar het tegendeel bleek het geval te zijn: de sterftecijfers in Aubel waren juist veel hoger.

In **Aubel** begon kapelaan Dierickx pas in 1779 met het noteren van iets meer gegevens dan alleen maar de naam van de overledene. In het Nederlands en niet in het Latijn zoals bij zijn collega's in de Voerstreek! Maar de richtlijnen van het edict van 1778 helemaal volgen deed hij toch ook weer niet. Hij noteerde bijvoorbeeld nooit een leeftijd; wel gaf hij duidelijk aan wanneer het om een kind ging. Bij de andere overlijdens staat bijna altijd ook 'voorsien met de H. Sacramenten' maar bij kinderen is dat maar enkele keren het geval. De ontvanger van die sacramenten moet zich immers bewust zijn van wat er gebeurt, en bij kinderen zou dat niet het geval zijn. De kapelaan noteerde anderzijds wel bij iedereen wat zijn of haar beroep of maatschappelijke functie was.

De kindersterfte (overleden vóór ze 10 jaar oud werden) in Aubel blijkt met een waarde (in de periode 1779-1796) van 43% nog hoger te zijn dan die in de Voerdorpen. Wellicht hangt een en ander samen met het feit dat er in Aubel een vrij groot proletariaat was van mensen zonder enige vaste vorm van inkomsten ('armen'), keuterboeren ('levende van eenigen eijgendom'), dagloners ('winnende den kost met syne handen') en personen die 'aen het wollen ambacht' werkten. Wat dat laatste precies inhield, is niet meteen duidelijk. Wellicht ging het om slecht betaalde thuisarbeid in de wolverwerking. Uit de aantekeningen van Dierickx blijkt trouwens dat het in die sector in 1794-1795 bijzonder slecht ging; 'so 't ganckbaer is', of 'so 't niet stil en staet gelijck nu' zegt hij er geregeld over. De sterftecijfers in die jaren waren dan ook hallucinant hoog: waar dat in de jaren voordien rond de 70 schommelde, steeg het tot 174 in 1794 en zelfs tot 310 in 1795.

Ook in **Warsage** bedroeg de kindersterfte in diezelfde periode 43% (150 op een totaal van 353 overlijdens tussen 1779 en 1796). Het jaarlijks aantal overlijdens oversteeg tot 1793 slechts twee maal de 20, maar bereikte dan ook hier een piek met 44 in 1794 en 34 in 1795.

wers en Guielmus Houbben vermoord; op 29 december werden ze begraven.

- Sint-Martens-Voeren, 1780: De 52-jarige Paulus Erens kwam op 12 mei om het leven toen hij gegrepen werd door het molenwerk. (Door het molenrad buiten of door de machine binnen, is niet duidelijk.)
- Moelingen 1780: Joseph Vandeberg uit Warsage werd op 16 augustus gevonden op straat, dodelijk gewond aan het hoofd; hij kwam niet meer tot bewustzijn.
- Sint-Pieters-Voeren, 1781: Joannes Louterbagh, zoon van Cornelius Louterbag, stierf op 12 juni ten gevolge van een dodelijke beet/slag. (Van welk dier staat er niet bij, maar hondsdolheid was in die tijd nog een reële bedreiging. Maar *percussus* kan ook betekenen: [dodelijk] getroffen [door een klap, beroerte of iets dergelijks].)
- 's-Gravenvoeren, 1781: Ida Beaujean, weduwe van Jacobus Risaque, en beider zoon, echtgenoot van Marie Catharina Sappin, raakten op 27 juni 's namiddags in de zandgroeve bij Bovengraeven bedolven en stikten. (De voornaam van de zoon was eveneens Jacobus.)
- Moelingen, 1785: Op 13 juni gleed Tossanus, het 7-jarige zoontje van Antonius Broers, van een paard; hij raakte verstrikt in het touw waarmee het dier was vastgebonden en werd vertrappeld.
- 's-Gravenvoeren, 1785: Op 28 juni overleed Josephus Clemens Geelen, een 37-jarige vrijgezel afkomstig uit Warsage, ten gevolge van slagen op het hoofd die hij 19 juni had gekregen.
- Moelingen, 1789: Bernardus Vaiber, soldaat in het Württembergse regiment, viel (in de nacht van) 27 op 28 september op ongelukkige wijze in de Maas en verdronk.
- 's-Gravenvoeren, 1795: Maria Aussems, een ongehuwde vrouw van 45 jaar, werd dood teruggevonden in het water, dicht bij de molen van Schoppem.
- 's-Gravenvoeren, 1796: De 70-jarige Henricus Peerboom, weduwnaar van Elisabetha Jeupkens, werd op 15 augustus na 9 uur 's avonds vreselijk gewond aan het hoofd. Ten gevolge daarvan overleed hij op 17 augustus om kwart voor vijf.
- 's-Gravenvoeren, 1796: De 65-jarige Joannes Vandeberg, echtgenoot van Catharina Coelen, kreeg op 15 augustus na 9 uur 's avonds stokslagen op het hoofd. Op 18 augustus 's middags is hij overleden.

  (Over de aard van het incident waar deze twee oudere heren bij betrokken waren, vernemen we verder niets. Maar je vraagt je dan toch af wat er precies is gebeurd: zijn ze, laat op de avond op die feestdag, met elkaar slaags geraakt? Of was er een derde partij die hen zo toegetakeld heeft?)

In het bovenstaande lijstje komt één geval voor van een persoon die zich zelf om het leven bracht, maar dat gebeurde per ongeluk. In de parochieregisters is geen enkel geval van bewuste zelfdoding terug te vinden. Voor de katholieke kerk was zelfmoord een bijzonder zware zonde; zo iemand mocht zelfs niet in gewijde aarde worden begraven en verdiende uiteraard ook geen plaats in het parochieregister. We weten dus ook niet of, en zo ja hoe vaak, het toen is voorgekomen in de Voerstreek.

Besluit

Onze voorouders hadden in de laatste decennia van het *Ancien Régime* geen gemakkelijk leven. Voor velen werd het bovendien al afgebroken op een leeftijd waar wij er nog alles van verwachten. De 19de eeuw bracht overigens voor een groot deel van de bevolking niet meteen een verbetering met zich mee. Industrialisering en kapitalisme leidden in alle landen tot een grootschalige uitbuiting van het proletariaat, dat van een hongerloon moest zien rond te komen. Ene Karl Marx maakte er een vlijmscherpe analyse van! Emigreren naar een beloofd land aan de andere kant van de Atlantische oceaan was voor sommigen een uitweg. Voor wie achterbleef zou de strijd voor een sociaal rechtvaardige samenleving nog vele generaties in beslag nemen. Samen met de ontwikkeling van wetenschap, techniek en geneeskunde bracht ze ons tot de welvaartsstaat waar we nu in mogen leven. Wie graag klaagt, mag zich even inbeelden dat hij omstreeks 1770 ter wereld

was gekomen. Wees liever dankbaar dat we het tegenwoordig zo goed hebben: *Count your blessings, name them one by one!*

Bijlage

Maastricht, Aken en Voeren in 1794

Na de bestorming van de Bastille, op 14 juli 1789, in Parijs – het begin van de Franse Revolutie – ontstond ook in Luik oproer. In Maastricht bleef het rustig; de stad werd zelfs een toevluchtsoord voor Fransen die zich in hun eigen land niet meer veilig voelden.

In de loop van 1792 namen de militaire confrontaties tussen revolutionaire Franse troepen en het Oostenrijks leger in de Zuidelijke Nederlanden hand over hand toe. In februari 1793 drongen de Fransen zelfs door tot bij Maastricht en bezetten ze Aken. Maar ze moesten vluchten toen een Oostenrijks-Pruisisch leger onder leiding van prins Josias van Saksen-Coburg arriveerde en hen uit de Zuidelijke Nederlanden verdreef.

In de zomer van 1794 trokken de Fransen opnieuw de Zuidelijke Nederlanden binnen. Hun overwinning bij Fleurus, op 26 juni 1794, was een keerpunt: de Oostenrijkers werden in het defensief gedrongen. Op een klein corps na, dat zich installeerde tussen Tongeren en Maastricht, trok het grootste deel van hun leger zich op 23 juli 1794 terug tot achter de Maas en sloeg zijn hoofdkwartier op in 's-Gravenvoeren. Op 28 juli namen de Fransen Luik in. De Oostenrijkse opperbevelhebber, de hierboven al vermelde prins Josias van Saksen-Coburg, had voordien al herhaaldelijk zijn beklag gemaakt over het gebrek aan steun dat hij kreeg. Ziek en gedesillusioneerd vroeg hij op 9 augustus aan de keizer van zijn commando ontheven te worden. Op 28 augustus kreeg hij het bericht dat graaf Clerfayt hem zou opvolgen. Enkele dagen later vertrok hij naar Wenen [17, 18].

Waar dat Oostenrijkse kamp precies lag heb ik nergens kunnen vinden. Von Witzleben [17] zegt alleen maar (op pag. 361) 'auf den Höhen von Fouron le Comte'; hij geeft (op pag. 362) wel aan hoeveel soldaten er gelegerd waren: 27 bataljons en 40 eskadrons, en dat (pag. 365) de *Hauptarmee* ongeveer 20.000 soldaten en bijna 7.000 paarden telde (op een totaal van ongeveer 80.000 manschappen op de linie tussen Roermond en Luik). Een andere bron [19] stelt voor het kamp in 's-Gravenvoeren: 'Das Hauptquartier bei Fouron stand in 3 Treffen auf einem Terrain von 5 Viertelstunden.' Klaarblijkelijk verbleef de prins in een huis aan de Pley. Daarop wijst een vermelding in de geboorteakte van Marie-Sophie Clémentine, het dochtertje van gemeentesecretaris Dieudonné-Joseph Dewez, van 26 april 1833. Ze werd geboren 'à l'ancien hôtel du Prince de Saxe-Cobourg, plan dite Pleijn, section paire, n° 82'.

In dat leger trokken klaarblijkelijk ook vrouwen mee, want de pastoor van Moelingen doopte twee kinderen van grenadiers uit het kamp in Voeren; die van Sint-Martens-Voeren een van een soldaat in de Oostenrijkse cavalerie. Ook in 's-Gravenvoeren was er in die periode een doopsel van een kind waarvan de vader wellicht deel uitmaakte van het leger [20].

In de tweede week van september staken de Fransen bij Huy de Maas over en verdreven ze de Oostenrijkers uit het Land van Herve (slag bij Sprimont, 17-18 september 1794). Die verlieten daarop het kamp in 's-Gravenvoeren en trokken zich terug achter de Rijn. Op 23 september 1794 stonden de Fransen weer in Aken. Het belegerde Maastricht wist nog stand te houden tot 4 november; toen moest het zich overgeven aan de Fransen.

De plaatselijke bevolking had zwaar te lijden onder de Franse invasie. Een priester in Haaren (nu een deelgemeente van Aken), die in die tijd in het parochieregister ook een soort dagboek bijhield, noteerde [21]: 'An das greisliche Elend, so sich ex septembri 1794 ereignet hat, kan niemand, der mit

Deze karikatuur hekelt het gedrag van de Franse troepen in Zwitserland. Maar voor de inwoners van onze streek zou de situatie best herkenbaar zijn geweest. (CC0; Schweizerische Nationalbibliothek, GS-GUGE-HESS-D-E-2.)

mir gelebet, und in diesem elend-vollen 1795 fortlebet, ohne schauderen gedenken. Die Nachwelt muss darüber starren und erstaunen.'

Een bewoner van Aken, die eveneens een dagboek bijhield [22], uitte daarin op 13 januari 1793 op ironische toon zijn afkeer voor de Fransen: '… auch ist heut aus anstellung des klubs in unser lieben frauen Münster ein feierliches hohe ambt gehalten zur danksagung, dass die französiche waffen uns die aufgetrungene freiheit verschaffet haben; diese feier desto glänzerder zu machen, haben gestern um 4, heut um 6, um 9 und um 10 uhr alle glocken läuten müssen.' Een 'opgedrongen vrijheid', die zich onder meer manifesteerde door het planten van een 'vrijheidsboom' voor het Akense Rathaus, op de plek waar voordien de schandpaal stond. Maar op 1 september 1793 – het Oostenrijks leger had de Fransen verdreven – kwam die er (tijdelijk) terug. Op 25 oktober 1794 waren de Fransen weer de baas en namen ze de schandpaal opnieuw weg.

Voor de veroverde gebieden betekende de Franse bezetting een zware aderlating. Niet alleen de soldaten pikten bij de plaatselijke bevolking in wat ze dachten nodig te hebben, maar er waren ook speciale ambtenaren die taksen oplegden en goederen in beslag namen, die ze betaalden met 'assignaten', schuldbrieven die later waardeloos bleken te zijn [23].

Met dank aan Onno Kneepkens, voor zijn hulp bij het vertalen van de Latijnse teksten [16], en Hub Smeets voor advies in verband met de medische termen.

Bronnen en opmerkingen

1. **van den Berghe, G.**, 2008, *De mens voorbij:* 20-21.

2. Document in familie-archief, persoonlijke mededeling Agnès de Jamblinne. Zie ook:
Palmans, R., 2020, *De Schiervel en Altenbroek, een verhaal van vier generaties*. In: D'r Koeënwoof 41: 1-11.

3. **Lambrecht, Th.**, 2014, *Geboorte, huwelijk en dood – parochieregisters als bron voor je historisch artikel*. In: Bladwijzer 12: 15-25.

4. **Mols, R.**, 1956, *Les Registres paroissiaux sous l'Ancien Régime*. In: Nouvelle Revue Théologique 78/5: 487-514.

5. Het edict verplichtte de geestelijken vooral tot het noteren van meer gegevens dan voorheen het geval was. Bij een overlijden bijvoorbeeld ook de leeftijd van de overledene, en de bedienaar moest elke registratie ondertekenen. Ook in Aubel en Warsage voldeden de overlijdensregisters niet helemaal aan de verplichtingen van het edict. Voor de doopsels en huwelijken hielden de pastoors van die plaatsen er zich wel aan.

Het register van Sint-Martens-Voeren (zoals beschikbaar op de website van het Rijksarchief) voor de periode na 1778 is wellicht een kopie, gemaakt in of na 1803. Of het origineel nog bestaat is me niet bekend. Het handschrift is zeer gelijkmatig, alsof de tekst in één keer is uitgeschreven, eerder dan bij elke gelegenheid aangevuld. 'Details', zoals (bij een doopsel) het al dan niet afwezig zijn van de vader, de plaats van het huwelijk en de woonplaats van peter/meter, zijn weggelaten. Ook vallen enkele spelfouten in familienamen op: gevolg van slordigheden bij het kopiëren? Overigens verandert het handschrift vanaf 16 april 1785.

Doopsels van kinderen uit Sint-Pieters-Voeren moesten in Sint-Martens-Voeren plaatsvinden, maar na 1778 werden die wel in een apart register bijgehouden.

6. Een kind dat niet gedoopt was kon ook geen christelijke begrafenis krijgen en niet als dusdanig in het overlijdensregister worden opgenomen. Dat blijkt uit een aantekening die kapelaan Dierickx in Aubel maakte op 16 februari 1795, bij de dood van Gilles Joseph Tisken: 'Men heeft mij het immediaet boven aengeteekent afgestorven kindt hier gedoopt aangegeven, maer aenstondts vernomen hebbende dat 't het doopsel niet ontfangen en heeft, so moet desen hier immediaet boven [aet?] hier uijtgelaeten worden, of als niet aengeschreven gerekent worden.'

7. Ik heb de gegevens uit de parochieregisters verzameld in een spreadsheetbestand (in Numbers, nadien geëxporteerd naar Excel). Het is beschikbaar op de website van Heem en Natuur Voeren: https://heemennatuurvoeren.be (archief).

8. **Delameillieure, S.**, 2009. *De epidemiologische transitie in België, 1870-1950, Een kwantitatieve analyse van doodsoorzaken*: 41-44.

9. In de beschreven periode vond ik 9 gevallen waarbij een moeder kort na haar kind (ouder dan een jaar) overleed; bij vaders was dat 4 keer.

10. **Devos, I.**, 2006, *Allemaal beestjes, mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*.

11. Deze gegevens zijn te vinden op de websites van onder meer het Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid en van Statbel.

12. **Machiels, W.**, 2016, *Parochiepriesters van de parochie OLV-Tenhemelopneming Moelingen*. In: D'r Koeënwoof 37: 30-40.

13. De periode van omstreeks 1740-1780 was alleszins voor 's-Gravenvoeren een tijd van relatief hoge welvaart. Daarvan getuigen de talrijke stenen huizen – vaak met een datumsteen die het bouwjaar aangeeft – die toen op korte tijd in het dorp werden gebouwd. (Alleszins de voorgevel werd vernieuwd; binnenin bleef dikwijls wel het oude vakwerk behouden.)

14. Voor Sint-Martens-Voeren telde ik er 31; maar in een aantal gevallen is geen leeftijd ingevuld, dus kan dit een onderschatting zijn. Voor Sint-Pieters-Voeren valt het niet na te gaan (omdat de pastoor geen leeftijden vermeldde). In Remersdaal was één geval niet duidelijk: Maria Gertrudis Pommé, echtgenote van Martinus Brée, overleed in oktober 1795 (dag niet ingevuld), ongeveer samen met haar twee kinderen (van wie geen dag of naam zijn ingevuld), wellicht bij de geboorte van haar tweede kind. Het koppel was gehuwd op 11 juni 1792; hun eerste kind, Joanna Maria, werd geboren op 15 april 1793; een ander kind is niet terug te vinden in het doopregister.

15. De stervende moest de laatste sacramenten bewust ontvangen. Dat sloot dus jonge kinderen en al overleden personen uit. Bij personen die niet meer bij bewustzijn waren kon de priester de penitentie verlenen onder het uitspreken van 'sub conditione si vivas' [onder voorbehoud van leven], zoals bij het overlijden van Ida Beaujean en haar zoon op 12 juni 1781. (Zie ook eindnoot 16.)

16. De beschrijvingen zijn vertaald uit het Latijn (of Frans).

Dit zijn de oorspronkelijke teksten:

- 28 8bris sepultus est in Reijmersdal Franciscus a Campo 19 circiter annorum, qui ictu sclopeti 16to ejusdem occisus est circa decimam nocturnam in via prope monasterium de Sinnigh. [Remersdaal, 1766]
- 29na martii obiit per infortunium in Aubel ... Ferdinand Rouwet, maritus Anna Odilia Reul… [Teuven, 1770]
- 18va junii se ipsum per infortunium sclopeto enecavit adolescens Josephus Schijns... [Teuven, 1770]
- Anno Domini millesimo septingentesimo septuagisimo primo mensis januarii die sexta obiit Anna parvula trium annorum /: ex improviso sterquilinii aquis subito suffocata :/ filia legitima Wilhelmi Beaujean et Petronilla Leenens... ['s-Gravenvoeren, 1771]
- Die 9 mensis aprilis filia Maria Catharina proles Bernardi Mulenaers in undis Furiae submersa inventa fuit... [Sint-Pieters-Voeren; 1772]
- 26a maji ictu sclopeti subito extinctus est honorabilis Dominus Franciscus Clermont 30 annorum notarius regius et scabinus hujus curiae... [Sint-Martens-Voeren, 1777]
- 26: Xbris in excursione nocturna occisi sunt Josephus Brauers et Guielmus Houbben 20 et aliquot an. innupti et sepulti sunt in Rijmersdahl 29. ejusdem. [Remersdaal, 1777]
- 12 maij subito obijt Paulus Eren 52 annorum molendino attritus... [Sint-Martens-Voeren, 1780]
- Anno 1780 hac 16 augusti fuit inventus jacens in platea publica quidam Joseph Vandenberg ex Warsage vulneratus laetaliter in capite omnino sensibus destitutus... [Moelingen]
- Die 12 junij Joannes Louterbagh, filius Cornelii Louterbag, lethaliter percussus sacramentali absolutione empertitus ac Sacri olei unctione roboratus... [Sint-Pieters-Voeren, 1781]
- Anno Domini millesimo septingentisimo octogesimo primo mensis junii die vigesima septima in hac parochia quarta pomeridiana Ida Beaujean vidua Jacobi Risaque utriusque filius et maritus Mariae Catharinae Sappin, in fovea arenaria in loco dicto Bovengraeven suffocati sunt; mater paenitentiae tantum, filius paenitentiae et extremae unctionis sacramentis sub conditione si vivas muniti, ac die sequenti in caemeterio sepulti sunt... ['s-Gravenvoeren, 1781]
- Anno 1785 die 13tia junii obiit Tossanus filius 7 annorum Antonii Broers equo lapsus et ab equo omnino attritus eoquod funem qua equus fuerat ligatus circa corpus suum ligaverat... [Moelingen]
- Anno Domini millesimo septingentisimo octogesimo quinto mensis junii die decima nona, accepto in capite baculi ictu, in Domino obiit vigesima octava ejusdem mensis Josephus Clemens Geelen, oriundus ex Warsage, coelebs, 37 annorum, ... ['s-Gravenvoeren, 1785]
- L'an 1789 le 27 au 28 septembre est malheuresement tombé dans la Meuse et noié Bernardus Vaiber, soldat de la compagnie de la lieutenance collonelle du régiment de Wurtemberg... [Moelingen]
- Anno Domini 1795 trigesima prima julii Maria Aussems, coelebs 45 annorum, inventa est in aquis suffocata prope molendinam de Schophem, ... ['s-Gravenvoeren, 1795]
- Anno Domini 1796 15a augusti in hac parochia Henricus Peerboom, viduus Elisabethae Jeupkens, 70 annorum, immediate post nonam vespertinam in capite crudelissime vulneratus, 17a ejusdem mensis obiit quadrante ante quintam matutinam, ... ['s-Gravenvoeren, 1796]
- Anno Domini 1796 15a augusti in hac parochia Joannes Vandeberg, maritus Catharinae Coelen, 65 annorum, immediate post nonam vespertinam accepto in capite ictu baculi, 18a ejusdem mensis obiit duodecima meridiana, ... ['s-Gravenvoeren, 1796]

17. **von Witzleben, A.**, 1859. *Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfed, Herzog zu Sachsen, K.K. und des H. Reiches Feldmarschall* (3. Theil): 420-434.

18. *Der Feldmarschall Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfelld*. In: Leipziger Zeitung, 21 juni 1860: 203.

19. **Milz, H.**, 1871. *Die Kaiserstadt Aachen unter französischer Herrschaft*: 5.

20. De namen van de kinderen: Carolina Vasqué (op 25 augustus in 's-Gravenvoeren; ouders niet gehuwd), Andreas Rubesch (op 16 augustus in Moelingen), Elisabeth Scharnida (op 31 augustus in Moelingen) en Carolus Scheleyf (op 12 september in Sint-Martens-Voeren).

21. **Schnock, H.**, 1897, *Aufzeichnungen eines Haarener Kirchenbuches aus den Kriegsjahren 1792-1795*. In: Aus Aachener Vorzeit 10/3: 33-50.

22. **Brüning, W.**, 1898, *Handschriftliche Chronik 1770-1796*. In: Aus Aachener Vorzeit 11/1-5: 18-66.

23. In de *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, een in Leiden uitgegeven Franstalige 'krant', luidt het in de editie van 31 oktober 1794 zo: 'Représentants du Peuple ne sont pas seulement occupés de la perception des Taxes, mais encore de nourrir les Armées avec les Riches Productions des Pays conquis; & que d'ailleurs ils vont aussi donner leurs soins à la vente des Biens-Nationaux de mêmes Pays, dont le produit servira à retirer la circulation des Assignats.'

Ker(k)mis in Moelingen

Willy Machiels

In het *Registre Privé et Confidentiel* van Z.E.H. Gaspar Swennen, pastoor van de parochie Moelingen van 1874 tot 1880, vond ik volgende interessante gegevens over de **ogenschijnlijk dubbele ker(k)missen in Moelingen, te weten op 15 augustus en op de eerste zondag van september**. De teksten zijn te vinden in het onderdeel van Swennens *Registre* met als titel 'Festa localia et usus parochiae' (Plaatselijke feesten en gebruiken van de parochie) [1].

O.L.V. Tenhemelopneming of voluit Onze-Lieve-Vrouw Tenhemelopneming, in Nederland Maria Tenhemelopneming, is sinds 1950 de nieuwe naam voor het kerkelijk feest van Maria, dat vroeger **O.L.V. Hemelvaart** (Maria Hemelvaart in Nederland) werd genoemd. Op Allerheiligen 1950 vond immers de dogmaverklaring van O.L.V. Tenhemelopneming door Paus Pius XII in Rome plaats. Ook de misteksten van het desbetreffend feest werden aangepast [2, 3]. De Latijnse benaming van dat feest bleef wel ongewijzigd: 'Die XV. Augusti In Festo Assumptionis Beatae Mariae Virginis'. Ook de Franse benaming bleef onveranderd 'Fête de L'Assomption de la Bienheureuse Vierge Marie'. 'Opneming' is de juiste vertaling van het Latijnse *Assumptio*. De Hemelvaart van Jezus, Ons Heer Hemelvaart, heet in het Latijn *Ascensio*, opstijging.

Zowel de mededelingen van het Belgische bisdom Hasselt als die van het Nederlandse bisdom Roermond bevatten geen koppelteken tussen O.L.V. (of Maria) en Tenhemelopneming. Ik (W.M.) heb ervoor gekozen dit dus ook niet te doen. De in principe zelfstandige naam 'Tenhemelopneming' wordt bepaald door de bepalende eigennaam O.L.V. of Maria, die dus eigenlijk in een genitiefvorm zou moeten worden geschreven zoals dit in het Duits voorkomt: Mariä (in het Latijn Mariae) Himmelfahrt. In het Nederlands zou dat dan Maria's Tenhemelopneming moeten zijn. (De Duitse vertaling van Ons Heer Hemelvaart staat ook in een genitiefvorm: Christi (van Christus) Himmelfahrt.) De vermoedelijke redenering voor de Nederlandse benaming van het feest zou de volgende kunnen zijn. O.L.V. Tenhemelopneming is gewoon de naam van het kerkelijk feest waarbij het tweede lid van de benaming 'Tenhemelopneming' een verduidelijkende en beperkende toevoeging is, een lid van een in het geheugen van de lezer mentaal aanwezige reeks van Mariafeesten, zoals Maria Lichtmis (2 februari), Maria Boodschap (25 maart) en Maria Geboorte (8 september) er ook zijn.

Pastoor Swennen schrijft het volgende in zijn *Registre* in het onderdeel ' Status Parochiae de Molingen annuus 1874': 'Den 15den en 16den augusti, vallende dit jaar op zaterdag en zondag, zijnde de feesten van O.L.Vrouw Hemelvaart en van den H: Rochus, is mij een Eerw. pater Minderbroeder recollect komen helpen in Reickem gevraagd [4].'

Aangezien de dorpskermis zijn oorsprong vindt in de **jaarlijkse herdenking van de wijdingsdag van de parochiekerk** met het daarbij horende feest van de patroonheilige, hier dus Onze-Lieve-Vrouw, van wie het feest op 15 augustus is vastgesteld, werd in Moelingen de kerkelijke viering op diezelfde dag gevierd maar de volkse kermis pas op de zondag na 15 augustus. Dit komt verder in mijn tekst aan bod. Pastoor Swennen maakt dus duidelijk een onderscheid tussen de

Afbeelding uit het Missale Romanum, uitgegeven door H. Dessain te Mechelen in 1905. Maria zou in 57 na Christus zijn gestorven. Volgens de volksoverlevering zouden de apostelen na het opstijgen van Maria ten Hemel in haar graf aan de voet van de Olijfberg in de Hof van Getsemane bloemen (witte lelies en rode rozen) en geurend kruid hebben aangetroffen op de plaats van haar lichaam. De wijding van onze 'kruidwis' op Maria's feestdag op 15 augustus zou daar een verband mee hebben.

De familie Dessain, uitgever van mijn Missale Romanum, is nauw verbonden met Moelingen. Pierre Dessain, uit Mechelen, is er zelfs gestorven in 1913 in hun zomerverblijf aan de Schans (waar eerder het Oostenrijks tolkantoor gevestigd was). De uitgeverij-drukkerij H. Dessain uit Mechelen was de erkende pauselijke en aartsbisschoppelijke typograaf voor België. Het familiebedrijf Dessain begon in 1680 in Reims in Frankrijk, vestigde zich in 1740 in Luik, waar het 'imprimeur de l'évêché' werd, en verhuisde in 1854 naar Mechelen. In Luik ging het bedrijf verder als uitgeverij van voornamelijk schoolboeken.

Rococobeeltenis van O.L.V. die ten Hemel opstijgt in het stucplafond van de kerk van Moelingen (noorderzijbeuk); 1715.

bronk na Sacramentsdag en de kermis, eerst op de zondag na 15 augustus en later op de eerste zondag van september.

Pastoor Swennen schrijft het volgende op 'pag. 13' van het onderdeel 'Festa localia et usus parochiae' in zijn *Registre*. De vele hoofdletters die in Swennens tekst voorkomen, heb ik (W.M.) meestal weerhouden:
'Festum parochiae et titulus Ecclesiae est Assumptio B.M.V., Cui altare majus dedicatum est, ut tabula pieta exhibens illam exaltationem Deiparae, oculis nostris testatur. Altare majus aedificatum est anno Domini 1759mo, ut refert Chronogrammaton: MarIa pIos DUCIt In CoeLos. – Die 15mo Augusti, in festo Assumptionis habetur ipso die Supplicatio minor in honorem B.M.V. Seu, ut vis, processio solemnis quidem, sed minus solemnis quam processio dominicae Corporis Christi , quae valde solemniter hoc in loco celebratur cum manifestatione festiva in populo , vulgariter vocato bronck.'

Letterlijke vertaling (in de mate van het mogelijke):
'Het feest van de parochie en de benaming van de Kerk is O.L.V. Hemelvaart aan wie het hoofdaltaar is gewijd, zoals een vroom schilderij, die verheerlijking van de God-barende voorstellend, voor onze ogen bewijst. Het hoofdaltaar is opgericht in het jaar 1759, zoals een chronogram weergeeft: MarIa pIos DUCIt In CoeLos (Maria leidt de vromen in de hemelen.) – Op 15 augustus, op het feest van O.L.V. Hemelvaart wordt diezelfde dag een kleine dankzegging ter ere van O.L.V. gehouden, ofwel, indien gewild, weliswaar een plechtige processie, maar minder plechtig dan de processie van de zondag na Sacramentsdag, die hier ter plaatse uiterst plechtig wordt gevierd met een volkse feestviering die in de volksmond bronck wordt genoemd.'

'Altare majus', het hoofdaltaar, wordt elders bij Swennen 'Altare Summum sub invocationem Beatae Mariae Virginis in Coelos assumptae' genoemd. Letterlijk vertaald: het hoofdaltaar onder de aanroeping (bescherming) van de Gelukzalige (Heilige) Maagd Maria in de Hemelen opgenomen. 'Beata Maria' betekent eigenlijk Gelukzalige Maria maar in het Nederlands is Heilige Maria de gangbare benaming. In het Frans is de benaming Bienheureuse (Vierge) Marie wel heel gebruikelijk.

Op 15 augustus werd dus, indien gewenst, de Mariaprocessie gehouden. **De Bronk, met de grote processie**, vond dus op de **zondag na Sacramentsdag** plaats. Sacramentsdag valt op de donderdag na Drievuldigheidszondag, het kerkelijk feest dat op de eerste zondag na Pinksteren wordt gevierd. Dit jaar, in 2021 dus, werd Pinksteren op 23 mei gevierd, de Heilige Drievuldigheid op 30 mei en het Heilig Sacrament op 3 juni.

Foto uit 1980, met kroontjes en scepter. Ook rozenkrans rond rechterarm.

Processiebeeld van O.L.V. met Kind (beiden hier zonder zilveren kroontjes en zonder scepter). Nieuw geverfd door Jef Loyen, destijds woonachtig in Moelingen en overleden in 2020. Het beeld is uit de tweede helft van de 16de eeuw. De (hier afwezige) zilveren kroontjes uit 1763 werden vervaardigd door zilversmid H. Leunis uit Maastricht.

De feestelijkheid van de 15-augustus-viering in Moelingen wordt nog bevestigd door het feit dat de dag erna de **heilige Rochus** als tweede patroon van onze kerk wordt gevierd. Deze volkse heilige wordt aangeroepen tegen besmettelijke ziekten. Volgens een betwistbare overlevering werd Rochus rond 1295 te Montpellier in het zuiden van Frankrijk uit rijke ouders geboren. Hij deelde zijn goederen aan de armen uit en vertrok als bedelaar naar Rome. Hij wijdde zich geheel aan de verzorging van de pestlijders. In Piacenza werd hij zelf besmet en zonderde zich in een bos van de buitenwereld af waar, volgens de overlevering, een hond hem elke dag brood bracht. Hij keerde naar Montpellier terug, waar hij in de gevangenis werd opgesloten en waar hij omstreeks 1337 (of 1327) stierf[(5) (6)].

Een meer betrouwbare levensbeschrijving van de heilige Rochus is de volgende. Hij werd te Montpellier in 1348 uit rijke ouders geboren. Hij studeerde geneeskunde aan de universiteit van Montpellier. Hij vertrok op pelgrimstocht

Gipsen beeld van de heilige Rochus, tweede patroon van de parochie Moelingen.

naar Rome waar hij in 1368 aankwam en ging werken in het Hospitaal van de Heilige Geest. Er heerste toen een grote pestepidemie. Later, in 1371, was hij verbonden aan het Hospitaal van O.L.V. van Bethlehem in Piacenza, ten zuid-oosten van Milaan. Hij raakte zelf besmet door de pest en trok zich terug in het bos van Sarmato. Hier bracht een hond (volgens de overlevering Reste genaamd) hem elke dag brood. De eigenaar van de hond was de edelman Gottardo Pallastrelli, die Rochus' leerling werd en hem verder verzorgde. Rochus vertrok weer maar werd in Voghera, ten zuidwesten van Milaan, op verdenking van spionage voor de pauselijke legers opgesloten in de gevangenis. Vijf jaar later stierf hij er op 16

augustus 1378. Reeds in 1382 werd er een kerkje tot zijn nagedachtenis gebouwd. Zijn relieken werden er in 1485 gestolen en naar Venetië overgebracht [7].

Pastoor Swennen schrijft, ook op 'pag. 13' van zijn *Registre*, het volgende over het Sint Rochusfeest in Moelingen: 'Festum S. Rochi, 16ta Augusti. R. D. Grisar exaltavit Statuam B. Rochi in Altari ad dexteram ecclesiae, Sacerdote aspiciente populum, et obtinuit indulgentiam plenariam in dicto festo et per octavam. Inde Concursus populi ad Sacramenta, et audientia Confessionum a Sacerdotibus ad hoc invitatis.'

Letterlijke vertaling (in de mate van het mogelijke): 'Het feest van Sint Rochus, de 16de augustus. E.H. Grisar verhief het beeld van de Gelukzalige Rochus op het altaar aan de rechterkant van de kerk, de priester het volk aanschouwend, en ontving een volle aflaat in genoemd feest en het octaaf ervan. Om die reden toeloop van het volk naar de sacramenten en afnemen van de biecht door de priesters hiertoe uitgenodigd.'

De relikwie van de heilige Rochus bestaat uit een '… sacram particulam ex ossibus Sancti Rochi Confessoris … in theca argentea ovalis figurae, unico crystallo munita, bene clausa, funicilo serico coloris rubri colligata …' (… heilig deeltje uit het gebeente van de heilige Rochus Belijder … in een zilveren doosje van ovale vorm, voorzien van een uitzonderlijk kristal, goed afgesloten, en afgebonden door een zijden lintje van rode kleur …') [8].

Fabianus Conrardus Grisar, afkomstig uit Hasselt, was pastoor van Moelingen van 1840 tot 1842, toen hij naar Valmeer vertrok [9]. Het houten **Rochusbeeld**, waarvan sprake, verdween in de zestiger jaren uit onze kerk. Misschien kwam het in het Minderbroedersklooster van Rekem terecht. Een recenter gipsen beeld van de heilige Rochus (met hond) staat er wel nog. Op het feest van Sint Rochus werd na de mis het door de gelovigen meegebrachte brood gewijd dat bescherming moest bieden tegen allerlei kwalen van mens en dier: (vee)pest en besmettelijke ziekten, zweren en beenziekten, … [10].

Omdat het aangrenzende dorp **Mesch** zijn jaarlijkse kermis op dezelfde zondag als in **Moelingen** viert, heeft de parochie Moelingen beslist de Moelingse kermis, het 'festum civile' volgens pastoor Swennen, naar de eerste zondag van september te verplaatsen. Pastoor Swennen schrijft, op 'pag. 13' van zijn *Registre* het volgende hieromtrent:
'Festum Civile, vulgo dictum Kermis, translatum nunc in primam dominicam Septembris, a die dominica Assumptionis, in quo olim celebrabatur, ut vere erat Kerkmis. Sed propter rationem vicinitatis cum parochia de Mesch, quae celebrat dominicam Augusti sequentem Assumptionem, haec mutatio facta est.'

Relikwie van de heilige Rochus in zijn reliekhouder.

Links: relikwie van O.L.V. 'ex capellis B.M.V.', 1857. Zie in de tekst van dit artikel bij 'Echte deeltjes uit de haren van de heilige Maagd Maria'; rechts: Relikwie van de heilige Rochus.

Letterlijke vertaling (in de mate van het mogelijke):
'Het burgerlijk feest, in de volksmond genoemd Kermis, nu verplaatst naar de eerste zondag van september in plaats van de zondag van O.L.V. Hemelvaart, waarop het eertijds werd gevierd, en het toen dus een echte Kerkmis was. Maar om reden van de nabijheid met de parochie Mesch, die de zondag van augustus viert die volgt op O.L.V. Hemelvaart, is deze verandering gemaakt.'

Processie 1989; de 'Hemel'. Jan Stienaers, pastoor in Moelingen van 1983 tot 1991, draagt de monstrans met de gewijde hostie.

In Moelingen wordt de grote Bronk, dus op de zondag na Sacramentsdag, niet meer gevierd. Op 15 augustus heeft dus het Mariafeest plaats. In Moelingen, echter, is dit nu enigszins een Bronk geworden door het wegvallen van de Sacramentsprocessie. In de Moelingse processie op 15 augustus worden immers vooral de onderdelen van het misofficie uitgebeeld. De geestelijke bezieler hiervan was pastoor Jan Stienaers, pastoor alhier van 1983 tot 1991. Pastoor Stienaers was norbertijnerkanunnik van de abdij Postel. Hij overleed op 4 december 2009 [9]).

In de mis van O.L.V. Hemelvaart werd de **kruidwis**, *d'r kroedwesj*, gezegend. Het gebruik van die *kroedwesj* lijkt mij in Moelingen, ten minste zoals ik dat heb meegemaakt, nogal eenvoudig in vergelijking met de Nederlandse buurdorpen. Onze *kroedwesj* bestond uit slechts één wilde plant, namelijk boerenwormkruid (*Tanacetum vulgare*) (foto hieronder), dat in Moelingen dan ook gewoonweg *kroedwesj* wordt genoemd. Het werd in de mis van O.L.V. Hemelvaart gezegend, mee naar huis genomen en op een droge plaats bewaard. Bij

onweer werd een deeltje ervan in het vuur van de kachel gelegd om blikseminslag af te wenden. Ik heb geen weet van geneeskrachtige doeleinden.

Heel anders was dat, bijvoorbeeld, in de aangrenzende dorpen Eijsden en Mesch. Daar kon de bos planten uit zeven verschillende soorten bestaan: rogge en tarwe, duizendblad en leverkruid, alsem, boerenwormkruid en een notentak [11].

In de preek van de pastoor op O.L.V. Hemelvaart werd in Moelingen ook nauwelijks verwezen naar de band tussen onze *kroedwesj* en de kleurrijke bloemen en geurende kruiden die de apostelen in Maria's lege graf zouden hebben gevonden na haar Hemelvaart.

(Volgens de overlevering zou Maria in 57 na Christus' geboorte zijn gestorven in Jeruzalem in het bijzijn van alle apostelen. Ze zou dus nog vierentwintig jaar na Christus' dood en verrijzenis hebben geleefd. Ze zou dan zijn begraven aan de voet van de Olijfberg naast de Hof van Getsemane (Gethsemani in het Grieks). Na haar Hemelvaart zouden de apostelen witte lelies en rode rozen in haar graf hebben gezien en hing er een geur van heerlijke kruiden [12].)

Na de mis en de vespers van O.L.V. Hemelvaart werd de **Mariarelikwie** vereerd. Dit gebeurde ook op de andere belangrijke Mariafeestdagen. Pastoor Swennen schrijft, op 'pag. 14' van zijn *Registre*, het volgende:
'Veneratur reliquia B.M.V. post Sacram S. Missam et laudes Vespertinas in festis B.M.V. Solemnibus, in Assumptione, Annuntiationis, Purificationis, Nativitatis, Immaculatae Conceptionis et SS. Rosarii. Tunc fit oblatio a populo.'

Letterlijke vertaling (in de mate van het mogelijke – ik heb er zelf de datums bijgevoegd):
'De relikwie van O.L.V. wordt vereerd na de heilige mis en

de vesperlauden op de plechtige feestdagen van O.L.V., op O.L.V. Hemelvaart (15 augustus), Boodschap (25 maart), Zuivering of Maria Lichtmis (2 februari), Geboorte (8 september), Onbevlekte Ontvangenis (8 december) en Allerheiligste Rozenkrans (7 oktober). Dan gebeurt ook de offerande door het volk.'

De belangrijkste relikwie van O.L.V. die de kerk van Moelingen bezit, zijn 'certas particulas ex capillis B. Mariae Virginis', echte deeltjes uit de haren van de Heilige Maagd Maria. De tekst van de echtheidsverklaring, uit 1857, door de bisschop van Luik, Monseigneur Theodoris-Alexis-Josephus De Montpellier, steunt op een vroegere echtheidsverklaring door Rome in 1801. De relikwie bevindt zich in een 'Reliquiario cupreo deaurato figurae ovalis et crystallo ab anteriori parte ornato', verguld koperen reliekhouder in ovale vorm en met een kristallen versiering aan de voorkant [13].

De kermis van Moelingen was ook oorzaak van **wrevel** bij pastoor Swennen. In het onderdeel van zijn *Registre* getiteld 'Status Parochiae de Molingen', schrijft hij in 1876 over de ruzies (*dissensiones*) tussen de twee partijen in het dorp, die al meer dan vijf jaar duren. Tussen haakjes staan de Latijnse benamingen zoals ze bij Swennen voorkomen. De toenmalige Moelingse partijen waren: de 'groenen' (*virides*) met als voorman (*antesignanus*) Theodorus Schoofs, de onderwijzer (*ludimagister*) en de 'blauwen' (*caerulaei*) met hun voorman François, de koster (*sacrista*) [14]. Pastoor Swennen is ook erg verbolgen over danspartijen (*choreae*) die op kermisdag *(in ipsa die festivitatis civilis*) en de dag erna (feria 2da sequenti) werden gehouden. Hier waren vooral mannen en vrouwen van buiten het dorp aanwezig (*choreae, frequentatae ab extraneis*) en de vrouwen van Moelingen zelf waren afwezig (*defuerant mulieres parochiae*), onder invloed van mijn vermaningen (*ob mea monita*), behalve twee of drie (*exceptis duabus vel tribus*) [15].

Bronnen

1. **Swennen, G.**, *Registre privé et Confidentiel*, manuscript, parochie Moelingen, 1874 tot 1880, passim.

2. **Capelle, B., e.a.**, 1951; *Dagmisboek met Uitleg, Vesperale en Rituale*, Uitgaven van de Keizersberg, Leuven: 1340, 1341, met latere bijlage, p. 1. B. Capelle was abt in de abdij Keizersberg.

3. **Benedictijnen der abdij Affligem**, *Het Volksmisboek en Vesperale*, abdij Affligem, Hekelgem, 1646, p. 1314, met latere inlage: 1369.

4. **Swennen, G.**, *opus citatum*: 70 (nummering door Willy Machiels).

5. **Capelle, B., e.a**., 1980. *opus citatum*.

6. **Benedictijnen der abdij Affligem**, *opus citatum*, bijvoegsel p. 54.

7. Website *Santi, beati e testimoni:* http://www.santiebeati.it.

8. **Swennen, G.**, *opus citatum*, p. 9.

9. **Machiels, W.**, 2016. *Parochiepriesters van de parochie OLV-Tenhemelopneming Moelingen*. In: D'r Koeënwoof 37: 36, 37 en 40.

10. **Paggen, Mathieu**, mondelinge mededeling op 17 september 2020. Mathieu is de toegewijde koster van de Parochie Moelingen.

11. Binding (het vroegere informatietijdschrift van de parochies van de gemeente Eijsden), Eijsden, 8 augustus 2001: 22.

12. Uit de oudste literatuur over de dood (Ontslaping) en Hemelvaart van Maria zijn o.a. volgende werken en auteurs belangrijk:

- Een apocriefe tekst over de Ontslaping van Maria, toegeschreven aan de heilige Johannes de Evangelist (Galilea 6-Efeze 101). Vermoedelijk uit de 4de eeuw.
- Het apocriefe Proto-Evangelie van Jacobus, toegeschreven aan de apostel Jacobus de Mindere (Nazareth?-Jeruzalem 62). Vermoedelijk uit het midden van de 2de eeuw.
- Apocriefe verhalen uit de 4de en 5de eeuw zoals *Liber Requie Mariae*, *De Obitu S. Dominae*, *Transitus Beatae Mariae Virginis*.
- Eusebius, bisschop van Caesarea in Romeins Palestina (omstreeks 265-339). Eerste belangrijke kerkhistoricus.
- Epiphanius (omstr. 315-403), bisschop van Salamis op Cyprus, geleerde schrijver-strijder tegen ketterijen, kerkvader.
- Gregorius (538-594), bisschop van Tours, kerkhistoricus. In zijn *Septem libri miraculorum*, Zeven boeken van de mirakels, handelt Boek 1, hoofdstuk 4 over de Apostelen en de Maagd Maria. Hij geeft als eerste een theologische grondslag aan het feest van Maria's Tenhemelopneming. Gregorius van Tours is ook beroemd voor zijn werk *Historia Francorum*, Geschiedenis van de Franken.
- Johannes van Damascus (676-749), theoloog, soms de laatste Griekse kerkvader genoemd. Zijn 'Drie Preken over de Ontslaping van Maria' zijn vermeldenswaard.
- Jacobus de Voragine (of Iacopo da Varezze) (1228-1298), geleerde dominicaan, theoloog en aartsbisschop van Genua. Zijn beroemd boek *Legenda aurea*, Gouden legende, een verzameling heiligenlevens, uit omstreeks 1265, werd reeds in 1357 in het Middelnederlands vertaald.

13. **Swennen, G**., *opus citatum*: 11 en 14.

14. Ibidem: 82 en 83.

15. Ibidem: 83.

Geraadpleegde studiewerken:

Woordenboek: *Dictionarium Latino-Gallicum*, 800 pagina's met ook aandacht voor het kerkelijk Latijn; destijds eigendom van Z.E.H. Antonius Ernon, geboren in 's-Gravenvoeren in 1846 en in 1923 gestorven in Weyer (nu Wijer in Belgisch Limburg), waar hij pastoor was van 1881 tot in 1923.

Spraakkunst: *Grammaire latine*, door Jos. Janssens S.I., 'entièrement refondue par Ch. Van de Vorst S.I.', 1955.

Wonen aan de Pleij in 's-Gravenvoeren: huis 'de Valck'

Hub Smeets

Wat bepaalt de waarde van een huis? De locatie. Dat was in de 17de en 18de eeuw niet anders. In 's-Gravenvoeren was de Pleij [1] van oudsher een gewilde locatie om te wonen. Dat valt af te leiden uit de analyse van de sociale status van de personen die in de loop der tijd deze locatie als woonplaats hebben gekozen. Welke waren die huizen en wie waren deze personen? Hierover gaat de serie artikelen waarvan dit het eerste is.

De Voerense Pleij is in de loop van de geschiedenis regelmatig van vorm veranderd. Tegenwoordig betreft het in grote lijnen de ruimte die zuidelijk begrensd wordt door de kerk en noordelijk door het hotel Blanckthijs. In de 18de eeuw lag er westelijk voor de kerk een kerkhof en dat gebied heette de *Kerkgraef*, die vanaf 1731 [2] omringd was door een muur met daarin een poort. Tot die tijd was de Pleij helemaal onverhard. Dwars door de Pleij liep de zuid-noord-route met de straten Mennekesput en Kinkenberg. Deze route was onderdeel van het belangrijke postkoetstracé. De straten die daarvan onderdeel uitmaakten werden in de 18de eeuw aangeduid met 'des Heeren Straete'. Percelen grenzend aan deze straat werden soms ook aangeduid als 'gelegen aan de Pleij' [3].

Op de Villaretkaart (afbeelding hieronder) van omstreeks 1745 is de huidige vorm al in grote lijnen te herkennen, maar de bebouwing op de hoek Mennekesput-Bovendorp (foto hiernaast), waar dit artikel over gaat, is wellicht van veel eerdere datum.

De naam *Mennekesput* is overigens van vrij recente datum. In de eerste helft van de 19de eeuw sprak men nog van *Mellekesput*, genoemd naar een put in de Mellekenshof die aan die straat gelegen was. Soms ook noemde men de huidige Mennekesput 'Kerkstraat'. Er vonden regelmatig transacties plaats van huizen en andere percelen, waarbij de locatie werd aangeduid door het benoemen van de eigenaren van de aangrenzende percelen. Deze werden aangeduid als *reijgenoten* [4]. Daardoor is het identificeren van de locatie puzzelwerk, temeer omdat de eigenaren in de loop van de tijd regelmatig wisselden.

Arnold Linot

De eerste transactie die met zekerheid het hoekhuis aan de Mennekesput betreft, vond plaats in 1628 toen Leonard Linot, landmeter en plaatsvervangend schout van 's-Gravenvoeren, dit huis verkocht aan zijn broer Arnold Linot, ontvanger van het Land van Dalhem. Hun vader Leonard Linot was gerechtsbode en woonde waarschijnlijk vóór hen in dit huis. Twee jaar later verkocht Arnold Linot het huis weer aan een andere broer, namelijk Allard Linot.

Allard Linot

Allard was in 1615 in Maastricht getrouwd met Catharina Dobbelstein uit Bolbeek (Bombaye) en kreeg met haar negen kinderen in 's-Gravenvoeren. De carrière van Allard begon als gerechtsbode van de schepenbank, waar hij spoedig opklom tot griffier en regelmatig de leiding had als plaatsvervanger van de rentmeester Adriaen de Groot. Allard verwierf in 1635 de Schoppemer molen. Hij en zijn nakomelingen speelden een belangrijke rol in de geschiedenis van het dorp.

Henri Blanche

Eind 1631 verkocht Allard het hoekhuis aan de Mennekesput aan de schout Henri Blanche uit Herve. Over hem is weinig bekend. Hij kreeg er in 1634 een kind, Henri Guillaume, en

overleed er in 1639. Hij werd opgevolgd door zijn halfbroer Werner Blanche. In 1645 was Henri's weduwe, Elisabeth Simar, nog eigenaar van het pand.

Paul Habrichts

Op een nog onbekende manier kwam het pand daarna in handen van de lakenkoopman Paul Habrichts [5], getrouwd met Catharina Wicken, dochter van de dorpsoudste Willem Wicken. Paul Habrichts woonde in Maastricht op de hoek van de Kleine en Grote Staat, waar nu een filiaal gevestigd is van de winkelketen Jamin, in het voormalige Kremershuis [6]. In dat pand vond in 1661 de transactie plaats van het hoekhuis aan de Mennekesput aan de volgende eigenaar: Peter Jacobs.

Peter Jacobs

Habrichts verkocht het pand aan Peter Jacobs, zoon van Jan Jacobs, op dat moment *halfwin* [7] in de Voerense hoeve van de paters jezuïeten van Maastricht. De verkoopakte werd opgemaakt door de Maastrichtse notaris J. de Bombaij en de verkoopsom was 850 gulden 'Maastrichter cours'.

Peter Jacobs was opgegroeid in de Jezuïetenhoeve. In 1657 trouwde Peter met Catharina, de dochter van de bierbrouwer Jan Rentgens alias Jan van Wijler, gehuwd met Catharina Coelen alias Thijssen. Van de laatste twee staan de grafstenen tegen de muur van de Sint-Lambertuskerk van 's-Gravenvoeren [8].

Peter Jacobs nam de bezigheid van zijn schoonvader over en maakte van het hoekhuis een bierbrouwerij. Daarnaast was hij *bedesetter* [9] en maakte in die functie bezwaar tegen de onreglementaire verdeling van het dorpsbestuur, waardoor er te veel schepenen van buiten 's-Gravenvoeren in de schepenbank zaten. Hierdoor was er gebrek aan kennis van de lokale situatie, waardoor het bestuur soms verkeerde beslissingen nam. Hij maakt hieraan een einde. Naast brouwen, innen en procederen, produceerde hij ook 14 kinderen, waarvan de laatste vijf bij zijn tweede vrouw, Anna Lambrechts Jacobs, met wie hij rond 1688 hertrouwde. Drie van zijn zonen trouwden met een Walpot. Eén van zijn dochters, Catharina, trouwde met Bartholomé Lecocq uit Bolbeek (Bombaye).

Bartholomé Lecocq

Het huis met de brouwerij en bijbehorende moeshof en huisweide werden in 1693 [10] door de kinderen uit Peter Jacobs' eerste huwelijk verkocht aan schoonbroer Bartholomé Lecocq, de echtgenoot van Catharina Jacobs. Dit echt-paar had zich in Bolbeek gevestigd, waar Catharina zich noemde naar haar geboorteplek: 'Delplaij'. Ze hadden al drie kinderen toen ze terugkwamen naar de Pleij om daar nog drie kinderen te krijgen. Van het echtpaar is niet veel bekend. Eind 1701 werd het huis verhuurd aan Jan Rutten, getrouwd met Anna Barbara Walpot, zus van de notaris Jan Anton Walpot [11]. Daarbij ontstonden blijkbaar problemen want de broers en zussen spanden een proces aan tegen Bartholomé, wat in 1702 door interventie van bemiddelaars werd beslecht [12]. Daarna (of daarom) ging het echtpaar Lecocq weer terug naar Bolbeek, waar in 1704 hun zevende en tevens laatste kind geboren werd.

Tot in het begin van de jaren '30 van de vorige eeuw – toen deze foto werd gemaakt door de toenmalige dorpsfotograaf J. Kerff – zag de *Kerkgraef* er nog uit zoals in de twee eeuwen voordien. Toen werd het oude kerkhof vervangen door de nieuwe begraafplaats. *(Foto ter beschikking gesteld door Ingrid Steenebruggen)*

Mathijs Heijnen

In 1702 verkocht Bartholomé het huis aan dorpsgenoot Mathijs Heijnen. Dat vraagt om enige toelichting: welke Mathijs Heijnen? Er was in die tijd een Mathijs Heijnen, burgemeester, gehuwd met Maria Stenebruggen. Dit echtpaar had twee zonen: Hendrik en Mathias. Hendrik Heijnen, beter bekend als Hendrik de brouwer, woonde in het Jolisstraetje [13]. Zijn broer, Mathijs Heijnen junior, trouwde in 1698 met Anna Rutten en dit echtpaar trok in 1702 naar de Pleij. Van dit echtpaar is weinig bekend, behalve dat het 13 kinderen kreeg waarvan 12 meisjes! Vrijwel alle dochters trouwden met mannen van buiten het dorp; de enige zoon, Mathijs, trouwde met een meisje uit Mesch, met wie hij twee kinderen kreeg. Hij werd op zijn 46-ste bevroren gevonden in het Mescherveld. Nog voordat het gezin van Mathijs Heijnen voltooid was trok het weg van de Pleij en maakte er plaats voor de volgende bewoner [14].

Spaanse successieoorlog

In de periode van 1702 tot 1713 werden er gevechten gevoerd tussen de bondgenoten Spanje en Frankrijk enerzijds en Engeland en de Republiek der Verenigde Nederlanden anderzijds. Precies in die tijd werd het huis bewoond door Mathijs Heijnen.

Andreas Walhen

Het echtpaar Andreas Walhen en Joanna Maria Merode woonde vanaf april 1712 in het hoekhuis aan de Pleij. Er vond toen een ruiling plaats met hun huis aan de Vitsen. Andreas Walhen was chirurg en tussen 1702 en 1708 was hij dorpsmeester respectievelijk burgemeester [15] van 's-Gravenvoeren en schepen van de heerlijkheid Noorbeek. Dit echtpaar kwam van buiten Voeren. Beide traden enkele malen op als doopheffers en daarbij gaf de pastoor aan dat Joanna Maria Merode afkomstig was uit Namen. De precieze herkomst is nog niet duidelijk. Andreas Walhen stierf in 1717 in 's-Gravenvoeren, aan vermoedelijk een hersenbloeding, en daarna bleef de weduwe achter in het huis, ook nadat dat ze het in 1721 verkocht. Deze verkoop is mogelijk beïnvloed door een inbraak met diefstal door een jongeman, waarvan pastoor d'Affnaij melding maakte in zijn notitieboek: 'In het jaer 1722 den 6 junij, op onsen bronck avont, heeft in den Pley gestaen een schavott, alsdan heeft den buel van Maestricht gegeeselt met ses roeyen en met ider ses slagen eenen bastardt van ontrint 17 jaeren, denwelke in het huys van de vrou van meester Andries Walhen hadde gestoolen; en men heeft denselven uytgebannen voor euwigh.'

Guillaume Detongre

Inmiddels was er vanaf 1713 een nieuw tijdperk aangebroken en had het Oostenrijks bewind in Navagne (Moelingen) een tolkantoor opgericht. Een van de ontvangers van dit kantoor was Guillaume François Detongre. Hij was in 1696 en in 1698 getrouwd in Visé met Maria Dellooz respectievelijk Maria Catharina Dodemont. In 1717 trouwde hij in Neufchâteau met Joanna Ludgardis de Pontpierre, bij wie hij in 1722 een dochter verwekte in het huis aan de Pleij. Hij had namelijk het huis op 8 februari 1721 van de weduwe Walhen gekocht, met als voorwaarde onder andere dat de weduwe tot aan haar dood in het huis mocht blijven wonen in een kamer grenzend aan de tuin [16]. Detongre heeft er slechts korte tijd gewoond en ging terug naar Neufchâteau nadat hij het huis had verkocht aan een familielid van de weduwe Walhen, de vorige eigenaar.

Germain Bara

Op 29 november 1723 werd Germain Bara, echtgenoot van Therese van Merode, korte tijd eigenaar van het huis. Rond die tijd was er aan de kant van de Mennekesput een vleugel aan het huis gebouwd die door Germain Bara verkocht werd aan de gerichtsbode Mathijs Coelen, wiens gezin vele decennia aan de zuidkant van het hoekhuis bleef wonen [17].

Over Germain Bara is verder niets bekend. Maar in de tijd waarin hij eigenaar was, gebeurde er iets wonderlijks in het huis. Een gebeurtenis die vragen oproept. De pastoor schreef er het volgende over in het overlijdensregister: '1724 den 19 junij is eenen vreemden man gecoomen van Aken logeeren in

De Pleij, zoals die er in het begin van de 20ste eeuw uitzag; in het midden het huis de Valck. *(Foto collectie Marleen Debougnoux)*

het huijs van meester Andries Walhen en savonts ontrent 10 uren is hij subijtelijk gestorven in sijn bedde; niemant hadde mij geroepen, tensij als hij doodt was; hij hadde tekenen gegeven dat hij catholijck was; men heeft niet geweten wie hij was; nae drij dagen is hij begraven in eenen hoek op de kerkhof.'

Wat er met het huis gebeurd is in de volgende decennia en hoe het dan in handen van een volgende eigenaar is gekomen blijft voorlopig nog onduidelijk.

Jacob Jacobs alias Dreesen(s)

Op enig moment tussen 1724 en 1749 kwam het huis in handen van Jacob Dreesens, zoon van Cornelis Jacobs alias Dreesens [18], gehuwd met Christina Linot, kleindochter van Allard Linot en eigenaar van de Schoppemer molen. Na de dood van Christina Linot was dit eigendom al in 1713 door verdeling overgegaan op haar zoon Jacob Dreesens. Jacob Dreesens trouwde in 1712 met Anna Walpot, de dochter van Jan Godfried Walpot, griffier van Noorbeek en burgemeester van 's-Gravenvoeren. Dit echtpaar kreeg negen kinderen, waarvan er slechts twee de volwassen leeftijd bereikten. Maar woonde Jacob Dreesens ook in de molen? Er zijn sterke aanwijzingen dat hij inderdaad in de molen woonde en dat dit ook de plaats was waar hij in 1727 overleed. Zijn nog levende kinderen waren toen nog minderjarig: Christina (14) en Cornelis (3). Zijn weduwe Anna Walpot hertrouwde drie jaar later met de zoon van de pachter van Ottegroeven [19], Nicolaas Henrard. Ook zij woonden in de molen. Deze pachter van Ottegroeven was getrouwd met Maria Cloes alias Ernon, wier neefje Henri Alexandre in 1735 trouwde met Christina Dreesens. Zij werden later de ouders van de notaris Henri Alexandre Ernon.

In 1749 heeft er een verdeling plaatsgevonden waarbij de molen ging naar dochter Christina. Deze verdelingsakte, opgemaakt door notaris Cornelis Heijnen, is het enige document waarin de naam van het huis aan de Pleij wordt genoemd: de Valck. Het huis ging bij die verdeling naar de zoon van Anna Walpot, Cornelis, die kort daarvoor tot priester gewijd was. Samen met zijn moeder is hij op enig moment in dat huis aan de Pleij gaan wonen.

De eerwaarde heer Cornelis Dreesen(s)

Over de priester Cornelis Dreesen is nog weinig onderzocht. Hij was gedoopt op 6 oktober 1724 in 's-Gravenvoeren. Het is niet bekend waar hij zijn opleiding genoot. In 1748 kreeg hij de priesterlijke titel [20]. Zo'n titel beschrijft de financiële middelen die nodig zijn om een priester in zijn onderhoud te voorzien. In 1770 was hij kanunnik van de collegiale kerk van Visé [21]. Hij stierf op 28 februari 1778 in Visé. Zoals boven vermeld werd hij door erfenis eigenaar van het huis in 1749. Er bevind zich in de gevel van huis nog een steen met daarop het jaartal 1754. Dat betekent dat er in de tijd van kanunnik Dreesen een verbouwing heeft plaatsgehad, misschien zelfs een complete nieuwbouw in steen. In zijn testament had hij bepaald dat zijn goederen verdeeld moesten worden onder de kinderen van zijn zus Christine Dreesens, getrouwd met Henri Alexandre Ernon senior. Deze verdeling vond plaats op 4 maart 1778 en daarbij werd, zoals gebruikelijk, een handgeschreven akte opgemaakt in het handschrift van de notaris. Deze notaris was een van de deelgenoten: Henri Alexander Ernon junior, die in 1775 tot het ambt was toegelaten [22]. Het huis werd daarbij toegewezen aan de kinderen van wijlen Margaretha Ernon, die getrouwd was met Gilles Heijnen. De naam Gilles Heijnen zou nog tot aan het begin van de 20ste eeuw aan het huis verbonden blijven.

Gilles Heijnen senior

Bij een handgeschreven akte kun je goed zien op welke momenten er dingen veranderd zijn. Woorden worden doorgestreept en vervangen door andere. Zo is in de bovenvermelde akte van verdeling goed te zien dat het huis bij de loting gevallen was op Cornelis Bartholomeus Ernon, maar dat er vervolgens een wisseling heeft plaatsgevonden en het huis werd gegund aan Gilles Heijnen en de vier kinderen van zijn overleden vrouw Margareta Ernon. Dat doet vermoeden dat zij ten tijde van de verdeling al in dat huis woonden, temeer omdat de laatste drie kinderen allen in 's-Gravenvoeren waren gedoopt. Het eerste kind van Gilles Heijnen en Margaretha Ernon was in Mesch gedoopt, geboorteplaats van de vader. Het kreeg de naam Gilles Heijnen. Deze Gilles Heijnen was slechts vier jaar oud toen zijn vader Gilles Heijnen, oudburgemeester van Mesch, in 1734 stierf. Hij groeide met zijn oudere broers en zussen op in Mesch bij zijn moeder, die de kost verdiende met het stoken van brandewijn en het brouwen van bier [23].

Na de dood van Margareta Ernon hertrouwde Gilles met Cornelia Vrancken uit Berg. Beiden bleven de rest van hun leven in het huis wonen. Gilles Heijnen overleed er in 1819. Hij was toen 80 jaar oud. Zijn naam staat vermeld bij de eerste volkstelling van 1819; het huis had toen het nummer 141 [24]. Hij heeft de ondergang van de jezuïeten en later de 20 jaar van de Franse revolutie voor zijn deur zien gebeuren, met al zijn feesten en manifestaties. Hij heeft aanvoerders van de Zweedse en Pruisische troepen [25] in 1814 in huis te logeren gehad en was uiteindelijk getuige van het jaarlijks terugkerende feest op de Pleij, waarbij de overwinning bij Waterloo werd gevierd.

Maar hij woonde niet in zijn eentje in het grote huis.

Gilles Heijnen junior

Het echtpaar Gilles Heijnen en Margareta Ernon woonde in 1770 in 's-Gravenvoeren in het huis de Valck. Hun oudste zoon was, zoals boven vermeld, in Mesch gedoopt op 8 juli 1767 en zoals gebruikelijk genoemd naar zijn vader: Gilles Heijnen. Hun in Mesch geboren oudste zoon, Gilles, was 10 jaar oud toen zijn moeder Margareta stierf; en hij was 25 toen de Fransen het dorp binnenvielen. Dat was in 1792 en in dat zelfde jaar

trouwde hij met een vrouw die drie jaar ouder was dan hij: Petronella Vandebergh.

De Franse tijd: Petronella Vandebergh

In die tijd is veel gedocumenteerd en daarom wordt zij in dit artikel uitgebreid beschreven.

Vier dagen voor haar huwelijk met Gilles Heijnen stapte Petronella naar het huis van notaris Cornelis Heijnen en verklaarde daar dat ze ongeveer drie jaren geleden in Verviers woonde in het huis van wijlen burgemeester Maigret, en dat diens weduwe toen ziek werd en een testament opmaakte waarbij zij gevraagd werd om als getuige op te treden. Helaas staat in die verklaring niet waarom ze in Verviers woonde. Petronella was een dochter van Jan Vandebergh en Petronella Heijnen, en ze groeide op in de hoeve van Altenbroek, die haar ouders toen pachtten [26]. Toen die in 1784 naar de volgende pachthoeve trokken, de ex-jezuïetenhoeve, was zij 20 jaar oud en woonde waarschijnlijk al buitenshuis. Maar in 1792 was ze weer terug in het dorp en trouwde, zoals vermeld, met Gilles, de oudste zoon van Gilles Heijnen. Vijf maanden later kreeg ze een kind van hem en noemde het, u raadt het al, Gilles Heijnen. De doopheffers waren grootvader Gilles Heijnen en grootmoeder Petronella Heijnen. Deze Gilles Heijnen, eerstgeborene van Petronella Vandebergh, heeft een belangrijke rol gespeeld in het dorp, zoals verderop in dit artikel zal blijken.

In augustus 1793, nog geen jaar na de geboorte van zijn zoon, stierf vader Gilles Heijnen en bleef de 29-jarige Petronella met haar baby Gilles achter. En dat in een tijd van oorlog en de daaruit voortvloeiende tekorten. Misschien woonde de 20-jarige zus [27] van de overleden Gilles nog in huis en kon zij haar helpen. Vier jaar later, in 1796 trouwde de jonge weduwe Petronella opnieuw, met de 33-jarige Lambert Balthasar Smeets.

Lambert Balthasar Smeets

Lambert was de oudste zoon van Servaes Smeets, gehuwd met Anna Josepha Nurops; die woonden in de hoeve van Jan Nurops, gelegen aan de Pleij tegenover de jezuïetenhoeve. Lambert had van zijn ouders in 1792 bij partage [28] land en kapitaal geërfd met een geschatte waarde van 2.500 florijnen. Lambert verwekte bij Petronella Vandebergh zes kinderen. Het eerstgeboren kind, Anna Josepha Smeets, trouwde met Jan Lambert Petit uit Visé. Het tweede kind, Jan Smeets, trouwde met Maria Catharina Josephina Vielvoije, die van haar vader de hoeve de Swaen erfde [29]. Ze voerden deze herberg-hoeve en kregen daar negen kinderen. Later trok het gezin naar Voerendaal, waar ze woonden in het Hoenshuis. Het derde kind, Petronella Smeets, trouwde met Henri Pinckers uit Breust; ze werden de ouders van de Gulpener veearts Jacques Henri Pinckers [31].

Het vierde kind, Servaes Wijnand Smeets, trouwde met Marie-Louise Claessen, de voorouders van de landmeter Jean Louis Smeets, wiens zoon Célestin Smeets [32] koster werd van de Sint-Lambertuskerk. Het vijfde kind leefde slechts twee jaar. Hun laatste kind was Lambert Smeets en van hem is bekend dat hij driemaal trouwde.

Petronella Vandeberg was pas 45 toen in 1809 haar tweede echtgenoot stierf. Ze bleef achter met zeven kinderen: de inmiddels 16-jarige eerstgeborene Gilles Heijnen en de zes kinderen van Lambert Smeets. Ook woonde de oude schoonvader (Gilles Heijnen) nog in huis. Het jongste kind was toen pas twee jaar oud. Het voeren van een boerderij en een groot gezin zal altijd zeer bewerkelijk geweest zijn maar zeker in die tijd waren alle handen welkom. Toch ging de sterkste man van het gezin het huis uit.

De dienstplicht en het huwelijk

Petronella's oudste zoon Gilles was nog maar 19 jaar oud toen hij in 1812 naar Breust trok om te trouwen. Waarom op een zo jonge leeftijd? Een mogelijke verklaring hiervoor is de volgende. We spreken van de laatste jaren van Napoleon. Het leger had steeds meer soldaten nodig en daarom heerste er binnen de gezinnen een voortdurende vrees voor een oproep om te moeten loten voor de dienstplicht, de conscriptie genoemd. In principe werden alle 20-jarigen opgeroepen om mee te doen aan zo'n loting. Het lot bepaalde wie naar het slagveld moest en wie niet; in 1812 betekende dat eerste: op weg naar Rusland.

We mogen aannemen dat Petronella alles in het werk heeft gesteld om dat te voorkomen. Als oudste zoon van een groep wezen maakte haar zoon weliswaar kans op 'vrijstelling' maar dat was maar betrekkelijk. Meer zekerheid zou er zijn als hij nog vóór de oproep voor de loting getrouwd zou zijn [33]. En dan uiteraard liefst met een goede partij. En die was snel gevonden. Tussen de Valck en de kerk ligt aan de Pleij een huis met als gevelsteen: 'T. Loneux 1777'. Daar woonde Toussaint Loneux junior, die enkele jaren geleden met een meisje uit Breust was getrouwd [34] dat nog een jonger zusje had, zonder vader en moeder, maar dat wel met een flinke erfenis was bedeeld [35].

Gilles en het jongere zusje konden het blijkbaar goed met elkaar vinden en zo kwam het dat op 16 juni 1812 Petronella Vandebergh naar het gemeentehuis van Breust trok om daar door burgemeester-notaris Guillaume Straet haar zoon Gilles in de echt te laten verbinden met Maria Getrudis Duijsens, de 22-jarige dochter van de overleden schepen Willem Duijsens en Maria Spits. Waar ging het echtpaar wonen? Daarover straks meer.

Na de vernietigende nederlaag van Napoleon in Rusland werd er een finale slag tegen Napoleon voorbereid en kwamen er steeds vaker geallieerde troepen in het dorp die onderdak zochten en onderhouden moesten worden. Zoals boven vermeld werd het huis van Petronella weken lang bedeeld met leden van het hogere kader van de Zweedse en Pruisische troepen, luitenants en artsen en hun bedienden. Hoe kwam Petronella Vandebergh deze jaren door? Daarvan kunnen we ons een tamelijk goed beeld vormen door een bijzonder document, opgemaakt in opdracht van de voogd van haar weeskinderen.

In dit artikel komt de naam Gilles Heijnen in verschillende generaties voor. Om verwarring te voorkomen zie onderstaand overzicht: (sGV = 's-Gravenvoeren)

Gilles Heijnen (1685 Mesch -1742 Mesch) ∞ Anna Jansen (Mesch)

Gilles Heijnen (1738 Mesch - 1819 sGV) ∞ 1. Margareta Josepha Ernon (sGV)
2. Cornelia Vrancken (Berg)

Gilles Heijnen (1767 Mesch - 1792 sGV) ∞ Petronella Vandeberg (sGV)

Gilles Heijnen (1792 sGV - 1874 sGV) ∞ 1. Maria Gertrudis Duijsens (Breust)
2. Clementine Walpot (sGV)
3. Anna Aussems (sGV)

Gilles Heijnen (1823 sGV- 1901 sGV), ongehuwd arts.

NB: Er woonde in 's-Gravenvoeren in de tweede helft van de 18de eeuw nog een andere Gilles Heijnen, ook geboren in Mesch, namelijk op 22 november 1761. Hij was een ongehuwde zoon van Jacobus Heijnen uit Mesch en Anna Maria Smeets uit 's-Gravenvoeren.

De inventaris van 1817

Toen de vrede weer hersteld was besloot in 1816 de inmiddels 52-jarige weduwe Petronella Vandeberg te trouwen met de 22 jaar jongere Jacques d'Affnaij [36]. Dit was aanleiding voor de voogd [37] van haar kinderen om een inventarisatie te laten maken van alle roerende goederen [38]. De uitvoerders van deze inventarisatie waren Corneil Augustin Denis, voormalig burgemeester in de Franse tijd, en Bartholomé Vielvoije, brandewijnstoker en eigenaar van herberg de Swaen. Deze inventarisatie geeft een goed beeld van de indeling van het huis en het gebruik van de verschillende ruimtes. Hierdoor is ook bekend hoeveel beesten ze had, hoe groot de voorraad aan hooi en graan was en natuurlijk hoe groot de schulden waren. De inventarisatie nam drie dagen in beslag en leverde een verslag op van dertig pagina's waaruit het volgende valt op te maken.

De ingang van huis vanuit de straat was aan de westzijde, tegenwoordig de Mennekesput. Vandaar kwam men in een gang van waaruit men kamers links en rechts van de gang kon ingaan en een keuken met een raam naar de binnenplaats. Het huis had een kelder. Op de eerste verdieping bevond zich een kamer met een raam naar het noorden, een gang, en een oude kamer met een raam naar het westen, richting de kerk. Onder het dak was een zolder voor opslag. Er was een hooizolder boven de poort naar de binnenplaats en boven de paardenstal. Aan de binnenplaats grensden een schaapskooi en een koeienstal.

Uit de beschrijving van de inboedel valt op te maken dat in de ruimtes op de parterre zowel gegeten als geslapen werd. Het meubilair in de kamer links bestond uit: 4 tafels met elk 6 essenhouten stoelen, 1 bedstel met blauwe katoenen gordijnen, 1 veren bed met bedbekleding, 1 kast met lades; ook vermeld: keuken- en eetgerei, 1 spiegel, 5 ingelijste schilderijen. In de kamer rechts: 3 tafels met stoelen, 1 kast, 1 hoekkast, 1 staande klok, 1 oude spiegel, 1 veren bed in een alkoof, keuken- en eetgerei met koffiemolen, 100 kg spek en varkensvlees.

In de schaapskooi bevonden zich 10 schapen en 2 lammeren. In de koeienstal: 4 koeien, 2 vaarsen, een kalf, 4 varkens, 2 kalkoenen, 2 ganzen, 10 kippen en een haan. In de paardenstal: 2 merries, 1 ruin en 1 veulen.

Alles bij elkaar bedroeg de waarde van de hele inboedel, beesten en voorraad in verschillende schuren en op het veld totaal ongeveer 2.600 florijnen [39]. De schulden bedroegen ongeveer 1.600 florijnen, zodat er een totaal bezit overbleef van ongeveer 1.000 florijnen.

Henri Pinckers en Petronella Smeets

Hoe ging het verder met de bewoners van het huis? De weinige informatie die hierover bestaat komt uit de volkstellingen die vanaf 1819 regelmatig werden opgesteld. Zo woonden er in 1826 behalve Petronella en haar derde man Jacques d'Affnaij, de kinderen Petronella, Servaes Winand en Lambert Smeets. De oudste dochter was al getrouwd en woonde buitenshuis, evenals zoon Jan die na zijn huwelijk bij zijn schoonvader Bartholomeus Vielvoije in de Swaen was getrokken. In 1826 verscheen er een nieuwe naam op de lijst der bewoners: Chrétien Pinckers, één jaar oud. Volgens zijn geboorte-akte (nr. 54) was hij geboren in huis nummer 149. Dat was de Valck. Blijkbaar was het echtpaar Henri Pinckers en Petronella Smeets bij hun (schoon)moeder gaan wonen. Ook hun volgende twee kinderen werden in dat huis geboren. Ze bleven in het huis wonen tot de dood van Petronella in 1833.

Daarna verhuisden ze naar de Gieberg en later naar de Thienhofstraat. Hiermee was het tijdperk Petronella Vandeberg afgesloten en begon het tijdperk van de volgende bewoner: haar oudste zoon, Gilles Heijnen.

Gilles Heijnen, vervolg

De eerstgeborene van Petronella Vandeberg kwam via enkele omzwervingen weer in zijn geboortehuis terecht. Dat ging als volgt. Gilles Heijnen en Gertrude Duijsens kregen in 1813 hun eerste kind in 's-Gravenvoeren, waarschijnlijk in het hoekhuis. Zodra de oorlog voorbij was verlieten ze het dorp en pachtten ze een hoeve in Libeek [40] waar ze nog twee kinderen kregen, in 1815 en 1817. Daarna, in februari 1818, stierf Gertrude daar op 27-jarige leeftijd. Gilles bleef na haar dood nog een tijdje in Libeek wonen, ook nadat hij in september 1819 was hertrouwd met Clementine Walpot, dochter van Wijnand Walpot en Anna Heijnen uit 's-Gravenvoeren. Met haar kreeg hij nog twee kinderen in Libeek, waarna hij rond 1822 terugging naar 's-Gravenvoeren om daar vijf kinderen te krijgen op een ander adres dan het ouderlijk huis [41]. Zoals boven vermeld woonde daar Henri Pinckers met zijn gezin.

Pas na de dood van Petronella Vandeberg betrok Gilles Heijnen zijn geboortehuis, het hoekhuis aan de Pleij. Van zijn tien kinderen waren er toen nog acht in leven. Het eerste kind van Gilles Heijnen dat werd geboren in de Valck was Winand Mathias, geboren op 5 juni 1835. Dit kind zou later geschiedenis schrijven als arts en politicus [42]. Daarna werd er 1838 nog een kind geboren dat op de zelfde dag stierf. Een jaar later stierf ook Clementine Walpot. Ze was 42 jaar oud.

Gilles had inmiddels tien levende kinderen waarvan zes jonger dan 20 jaar. De behoefte aan een nieuwe vrouw in huis was evident en inderdaad, in mei 1841 trouwde de inmiddels 48-jarige schepen Gilles Heijnen met de 20-jarige Anne, de

dochter van zijn vroegere buurman [43], de hoefsmid Pierre Aussems. Tijdens het huwelijk met Anne Aussems werd Gilles burgemeester van 's-Gravenvoeren. Zij schonk hem nog zes kinderen, van wie de laatste, Guillaume Theodore Heijnen, notaris werd in Dison. Voor zover bekend zette hij dus 18 kinderen op de wereld.

Enkele kinderen van Gilles Heijnen hebben aan de kerk van 's-Gravenvoeren glasramen gedoneerd die nog steeds te bewonderen zijn. Hierover heeft Jean-Marie Ernon een artikel geschreven [44].

Gilles Heijnen, arts

Geboren in 's-Gravenvoeren op 4 november 1823, zoon van Gilles Heijnen en Gertrudis Duijsens. Op onbekende datum ging hij in het ouderlijk huis wonen. Daar woonde tot 1874 zijn vader Gilles Heijnen, die daar op 8 augustus overleed. Zoon Gilles werd arts en gemeenteraadslid en bleef ongehuwd. Hij stierf in 1901 op 77-jarige leeftijd in het huis op de hoek aan de Mennekesput. Volgens Ansay noemde men hem 'et ood doktuurke'.

Huidige bewoners

Het is niet bekend wie er in het huis woonde na de dood van dokter Heijnen. In 1926 woonden er Jean Cerfontaine en zijn echtgenote Joséphine Lemlyn, die drie kinderen kregen. Na haar overlijden in 1929 trouwde hij in 1934 met haar zuster Elise. Het echtpaar had een winkel in het pand. Tot 1955 is die voortgezet door Edmond Cerfontaine, een zoon van Jean uit zijn eerste huwelijk. Een andere zoon, die eveneens Jean heette, legde zich toe op de fruitteelt en woonde er sinds zijn huwelijk met Josée Rutten in 1958 [45].

In juni 2015 is het huis verkocht aan Luc Cremers en Judith Brouwers, die het nu bewonen; zij is de dochter van de bekende Voerense kunstschilder Rob Brouwers en Maria Demollin.

Een van de glasramen die in 1906 door Theresia en Josephina Heijnen aan de kerk van 's-Gravenvoeren werden geschonken. Dit raam is ter nagedachtenis van Gilles Heijnen (1792-1874), hun vader en oud-burgemeester van 's-Gravenvoeren.

Bronnen en opmerkingen

1. In Voeren wordt naar verluidt soms een verband gelegd tussen het zelfstandig naamwoord *Pleij* en het werkwoord *pleiten*. Daarbij wordt er een verband gezien met de vroegere rechtspraak aan de Pleij. De dialectdeskundige A.A. Wijnen noemt dit verband niet: zie Naamkunde jaargang 17 (1985) pag. 420 en 421; overigens schreef de ambtenaar van de burgerlijke stand aan het begin van de 19de eeuw vaak *Pleijn*. De schrijfwijze is nu overigens meestal *Pley*, maar tot in de 19de eeuw werden *y* en *ij* zonder onderscheid door elkaar gebruikt. In dit artikel is de ij-schrijfwijze aangehouden, ook in familienamen die op dit ogenblik anders worden geschreven (bijvoorbeeld *Heynen* of *d'Affnay*).

2. D'Affnaij notitieboek: '1731 den 10 april hebbe ick A.H. d'Affnay pastoor van s'Graven Vouren geleyt den eersten steen van den nieuwen kerckhofmuer, den welcken de gemeynte heeft laeten maeken; desen muer heeft gemaekt Andries Londo met sijn broeder Blasius en met sijn sone, en de gemeynte heeft hem daervoor gegeven 52 pattacons. Alsdan heeft men boven de groote poorte gestelt een blauwen steen met den datum 1731; 1731 in september heeft men geplaveyt de twee weegen dewelcken coomen nae de kerck. De plaveysel heeft oock gemaekt Andries Londo. Desen kerckmuer en plaveysel is gemaeckt ten tijde van de twee borgemeesters Jaspar Smets junior en Hendrick Heynen soon van Willem Heynen.'

3. Bij de verplichte opgave van het onroerend goed ten behoeve van het kadaster in 1770 gaf Ida Lehaen aan dat haar huis gelegen was aan de Pleij. Dat huis is het tegenwoordige huis Mennekesput 8. Ook de ontvanger J.B. Henry, wiens huis stond op de plek van het huidige hotel Blanckthys, gaf aan dat zijn huis stond 'ontrent den Pleije over de Voere'.

Maar de jezuïeten gaven aan dat hun hoeve, tegenwoordig 's Gravenhof, gelegen was aan 'des Heeren straete'.

4. Het woord *rei(n)genoot* is afkomstig van *rei* in de betekenis van *grenslijn*.

5. Paul Habrichts, geboren in 1607 in Hoensbroek, trouwde op 16 februari 1638 in Sint-Martinus in Maastricht met Catharina Wicken, weduwe van Jan Smeets van Wijck. Het echtpaar kreeg drie kinderen. Catharina leefde tot 1687 en Paul tot 1694; beiden werden bij de Predikheren begraven. Dochter Catharina verhief in 1694 haar geërfde goederen in 's-Gravenvoeren.

6. In die tijd heette het de *Cremersleube*, het gilde-huis van het kremersambacht (markt- of mars-kramers). Voor een gedetailleerde beschrijving van dit huis en dit ambacht zie: De Maasgouw deel 4, jaargang 1882/1883: 644.

7. Een *halfwin* is een pachter die de helft van de oogst als vergoeding voor de pacht aan de eigenaar levert.

8. **Patelski, F.** en **van der Cruijs-Gilissen, M.**, 2012, *Limburgse verwantschappen*: 418 — Catharina was geboren op 15 februari 1634 in 's-Gravenvoeren en ze trouwde op 30 januari 1657 in 's-Gravenvoeren met Peter Jacobs.

9. *Bede* was de naam voor belasting; de *bedesetter* stelde de hoogte vast van het bedrag dat een belastingplichtige aan de gemeente moest betalen. Ook was hij vaak belast met het innen van de gelden.

10. RAH, heer Gulpens laethof, inv. nr. 1513 boek 3: …. huijs, brouwgetouwe te weten ketel, cuijpe ende cuijlschaep, moeshoff ende daeraen gehoerende graesplaetse groet in alles ses groet roeden gelegen boven inde Pleije soo ende gelijck dat den voors Peter Jacobs met wijlen Catharina van Wijler vercregen hadde van Paulus Habrichs…

11. RAH notaris J.A. Walpot 13.10.1701; dit echtpaar woonde in 1721 in Sint-Pieters-Voeren, notaris J.A. Walpot 20 januari 1721.

12. RAH notaris J.A. Walpot 24 maart 1702 en 19 april 1708.

13. Het Jolisstraatje, ook wel genoemde 'het straetje', was in de 18de eeuw de naam van de huidige straat Jolette.

14. RAH: Laethof van Gulpen te Gravenvoeren (1513) Boek 3; pag. 273: 'Mathijs Heijnen draeght over aen Andries Walhen huis en hof gelegen inden Pleije groot 10 roeden; Andries Walhen draeght daer tegen over aen Thijs Heijnen huis en hof gelegen in de Vitschen.'

Na de aankoop door de huidige bewoners werd het huis binnenin gerenoveerd. Daarbij bleek dat ook vorige generaties vaak een en ander hadden veranderd aan de structuur. *(Foto Judith Brouwers)*

15. RAH notariële minuten, J.A. Walpot, 28 mei 1705.

16. RAH notaris J.A. Walpot 08.02.1721. tevens: RHCL 14.D022 Klooster der Jezuïeten te Maastricht; inv. nr. 27 (los katern met extracten uit verheffingen).

17. Bij de partage van de goederen van Mathijs Coelen in 1767 viel dat huis aan dochter Barbara. In 1771 was de eigenaar haar broer Reineir, pastoor in Maasmechelen, en die verhuurde het in november van dat jaar aan de jezuïeten, die er tijdelijk de nieuwe pastoor Henricus Thijwissen in huisvestten. Het huis ging in 1776 naar kanunnik Dreesen uit de Valck, maar het werd weer teruggekocht door een verwant van pastoor Coelen, de schepen Caspar Smeets. Zijn dochter Clementine van Hoven-Smeets verhuurde het in 1810 aan advocaat Mathias Theodore Cerfonteijn.

18. De herkomst van Cornelis Jacobs alias Dreesens is (nog) niet bekend. Hij moet rond 1650 gedoopt zijn. Bij de doop van zijn kinderen was de doopheffer opvallend vaak afkomstig van Aubel. Maar er leefde ook een Jacob Dresens in 1604 in Schoppem met banden in Moelingen (Laathof Ottegroeven 1085 boek 1 pag. 89).

19. Het is niet duidelijk wie de verpachter was. Dat kan deken de Bounam zijn geweest maar ook Hendrick Wijnants, zoon van Peter Wijnants en Ida Duijckarts.

20. **Dubois, F.**, 1959, *Notices historiques sur Fouron-le-Comte*: 2.

21. RAH notariële minuten Cornelis Heijnen 1778 akte nr. 6, waarin verklaring van de scholas-

tiek L.J.N. Pesser, gecertificeerd door notaris Lejeune, secretaris van het kapittel, met daarin vermelding van de sterfdatum.

22. De notaris heeft blijkbaar de onverenigbaarheid van deze twee rollen opgemerkt. Bij zijn aanvankelijke ondertekening, *Hen. Alex Ernon, nots. pubs.*, heeft hij de laatste twee woorden doorgestreept.

23. RHCL 01.181 Schepenbank Mesch 25 november1743, pag. 259, waar ze toestemming vraagt om een nieuwe brouwketel te mogen kopen voor de nering van zichzelf en haar kinderen.

24. RAH inventarisnummer 1048 nr. 38; Tableau de population de 1819 et 1820

25. RAH inventarisnummer 1048 nr. 138, Liquidation des frais de logements fournis en nature aux troupes des hautes puissances… waarin vermeld staat het aantal Luitenant-officieren en medici van het Zweedse en het aantal Huzaren van het Pruisische leger dat in de eerste helft van 1814 in het huis was ingekwartierd.

26. RAH notariële minuten 's-Gravenvoeren, Cornelis Heijnen 1781 acte 159, waarin de verpachter de Fassin een opsomming maakt van de door Jan Vandebergh niet nagekomen afspraken en hoe tot een oplossing gekomen wordt.

27. Het betreft Christina Heijnen, * 21 april 1770. Er waren ook nog twee broers: Jan Jacob Heijnen (* 25 maart 1773) en Henri Alexander Heijnen (* 11 februari 1777); allen geboren in 's-Gravenvoeren. Van hen is verder niets bekend.

28. RAH notariaat 's-Gravenvoeren Notaris J.W. Denis 29 maart 1792.

29. RAB kadaster 's-Gravenvoeren, art. 454 A910, afkomstig van Bartholomeus Vielvoije, brandewijnstoker.

30. Zie Bevolkingsregister 's-Gravenvoeren. De hoeve de Swaen werd in de geboorteaktes meestal genoemd: maison derrière la Chapelle de Notre Dame.

31. Jacques Henri was de vader van Lambert-Philippe Pinckers (1875-1945), (gemeente)arts in Eijsden; zie: **Boersma, H**., 2000, *Apotheek dokter Pinckers in Eijsden*. In: Grueles 20/3.

32. Zie het artikel in deze uitgave van D'r Koeënwoof over de brouwerij in de Kloosterstraat: 14-16.

33. **Welten, J.**, 2007, *Napoleons Europese Droom*: 336. Hierin staat een uitleg over de ingewikkelde lotings-procedure en vrijstellingsregelingen hierbij.

34. Op 30 juni 1807 trouwde Toussaint Loneux (24), toen nog geen molenaar, met Maria Cornelia Duijsens (24).

35. RHCL 01.009 (298) notaris Roosen 28 april 1808 akte 35: Partage van wijlen Willem Duijsens, waarbij dochter Maria Getrudis een aandeel kreeg dat geschat werd op 4.557 florijnen. Daarnaast erfde ze ¼ deel van haar overleden broer Theodoor — RHCL 01.009 (274) nots. Straet 1811 akte 1; in 1820 erfden haar kinderen van haar overleden nicht Clementine Duijsens, RHCL 01.009 (336) nots. Straet, akte 142.

36. Jacob d'Affnaij, geboren op 9 november 1786 in 's-Gravenvoeren, zoon van de koster Jan d'Affnaij en wijlen Magdalena Frijns; huwelijk op 30 november 1816 in 's-Gravenvoeren.

37. De voogd was een broer van wijlen Lambert Smeets, te weten Gaspar Smeets gehuwd met Maria Gertrudis Smeets, op dat moment pachter van de hoeve van het kasteel Neuburg in Gulpen.

38. RAL, notariële akten L.T. Fléchet; 1817 no. 16.

39. Ter vergelijking: Gilles Heijnen, de eerstgeborene van Petronella Vandeberg, bezat na de dood van zijn eerste vrouw in 1818 als pachter van de hof van Libeek ongeveer driemaal zoveel (RHCL Notaris Straet 09.001 (334) 1818 akte 90, inventaris).

40. Het is niet duidelijk welke hoeve hij in Libeek pachtte. De grote hoeve van Libeek onder Eijsden werd vanaf 1814 gepacht door zijn schoonbroer Gilles Duijsens, nadat de vorige pachter Michel Winten aanvang maart de inboedel en beesten openbaar had verkocht (RHCL 09.001(286) notaris Straet akte 6.)

41. Volgens de aktes burgerlijke stand: Clementine werd in 1826 geboren in huis nr. 86 sectie zuid (akte 3); Marie Gertrude in 1828 langs de Voer links (akte 27); Maria Theresia in 1830 onder in het dorp aan de rechter oever van de Voer (akte 55) en Maria Josephina in 1833 in het Onderdorp nr. 152 sectie even (akte 18). Dat waren waarschijnlijk verschillende huizen.

42. **Ansay, J.**, 1969, *Winand Heynen.* In: Heem 13/5-6: 21; zie ook wat over hem geschreven is in Wikipedia en door **Renson, J.**, 2017, *100ème anniversaire du décès de Wynand Heynen*. In: Bertrix, ma commune 46: 7-8.

43. Anna Aussems was in 1820 geboren in het huis nr. 143 sectie zuid; dat lag links naast het huis 142, in die tijd het nummer van het huis met de gevelsteen T. Loneux. In 1828 woonde het gezin Pierre Aussems in de Bovenstraat naast het hoekhuis de Valck. (Volkstelling 's-Gravenvoeren 1822 en 1828).

44. **Ernon, J.M.**, 2010, *De glasramen in de kerk van 's-Gravenvoeren.* In: D'r Koeënwoof 32: 36.

45. Persoonlijke mededeling Josée Cerfontaine-Rutten.

Kalkgraslanden in Altenbroek

Rik Palmans

Tien jaar geleden startte het Europees LIFE-project *Hélianthème*, een grensoverschrijdende actie van Natuurpunt (in Voeren en op de Sint-Pietersberg), Natagora (Wallonië, Beneden-Maas en Ourthe) en Natuurmonumenten (Nederlands Zuid-Limburg). De bedoeling ervan was in deze regio opnieuw kalkgraslanden te ontwikkelen, een habitat die er door de intensieve landbouw zeer sterk op achteruit was gegaan. Wikipedia definieert ze zo: 'Als biotoop worden kalkgraslanden gekenmerkt door een lage maar bijzonder soortenrijke plantengroei op een arme, droge kalkrijke bodem. Kalkgraslanden zijn in België en Nederland zeldzaam en bedreigd.' Intussen is dit eerste LIFE-project al opgevolgd door een tweede, *Pays Mosan*, dat met dezelfde partners, versterkt met ANB voor de kanaalbermen van het Albertkanaal, het opzet van het eerste doortrekt; het loopt alleszins nog tot in 2022.

In het natuurreservaat Altenbroek betrof één van de ingrepen in het Hélianthème-project het afgraven van de vruchtbare bovenlaag die zich in de loop van de tijd ontwikkeld heeft boven op de kalkrijke ondergrond. Oorspronkelijk was gepland dat op 7 ha te doen. Maar onder meer omdat de gemeente vreesde dat er erosiegevaar zou zijn en daarom weigerde toestemming te geven, gebeurde het slechts op ongeveer 3,5 ha. Meer bepaald gaat het om twee percelen die we met de oude naam *Gensenmargen* aanduiden (kadasternummers C177b en C150d) en twee bij *Belle Barrière* (C77e en C77f).

Niet alleen bij de gemeente botste Natuurpunt op onbegrip en tegenstand. Sommigen noemden het gewoonweg een schande: goede landbouwgrond afgraven, die ooit door de noeste arbeid van generaties landbouwers tot stand was gekomen, dat doe je niet. Anderen vinden met machines ingrijpen in de natuur sowieso niet kunnen. Toen een tijd geleden op de Facebookpagina van Natuurvrienden Voerstreek een vacature werd bekend gemaakt voor iemand die met kraan en graafmachine kan werken, reageerde iemand: 'Ces couillons font plus de mal que de bien, au lieu de laisser faire la nature.' Maar in een cultuurlandschap zoals het onze kun je de natuur nu eenmaal niet zomaar haar gang laten gaan. Dan zouden de mooie graslanden die we nu in het reservaat van Altenbroek ontwikkelen verloren gaan. Precies de afwisseling van weilanden, bossen en diverse kleine landschapselementen maakt de natuur en het landschap van de Voerstreek zo waardevol.

Het resultaat van de afgraving oogde de eerste jaren ook niet echt spectaculair. Er was immers gekozen voor een spontane kolonisatie van de percelen, in plaats van met 'enten', dus hooi van andere kalkgraslanden opbrengen. Alleen op een klein stukje werd dat toch gedaan met hooi afkomstig van de Sint-Pietersberg in Kanne. Maar op de andere stukken moesten de zaden door de wind worden aangevoerd.

Van op sommige percelen (meer bepaald die van Gensenmargen) kun je aan de andere kant van de Maasvallei de Sint-Pietersberg op ongeveer 10 km afstand zien liggen. Dan is het niet onrealistisch om te verwachten dat de westenwind wel een en ander tot daar brengt. Wellicht waren er in de omgeving ook nog relicten van de kalkgraslanden die er lang geleden op grotere schaal moeten geweest zijn en was hier en daar nog een 'zaadbank' in de bodem aanwezig, op plaatsen waar vroeger niet of weinig was geploegd. In ieder geval begon zich na ongeveer vijf jaar een vegetatie te ontwikkelen die de ingreep tot een succes maakte.

De vegetatie is er nog altijd schaars en een groot gedeelte van de grond is niet begroeid. Op het eerste zicht geeft dat een 'armzalige' indruk. Maar als je gaat tellen hoeveel soorten je vindt op een stuk van pakweg vijf vierkante meter, kom je vaak aan dertig of meer. Dat komt natuurlijk ook wel omdat de vegetatie nog in ontwikkeling is: sommige soorten staan klaar om de 'pioniers' af te lossen, maar die zijn er ook nog altijd. Je krijgt dus eigenlijk twee vegetatietypes die elkaar overlappen. De evolutie tot een gesloten 'rijpe' mat van grassen en kruiden kan makkelijk twintig jaar duren.

Op deze satellietfoto (© Apple Maps) zijn de afgravingen aangeduid met 3 en 4. Ter oriëntatie: 1 = Vitschen; 2 = kasteel Altenbroek.

Heel wat soorten staan alleszins in een flora als 'zeldzaam' aangemerkt. Ze zijn gebonden aan bijzonder voedselarme situaties, zoals je die hier vindt. Vroeger – tot in de tweede helft van de 19de eeuw – waren die veel algemener; er bestond immers nog geen kunstmest en de opbrengst van een akker werd beperkt door de hoeveelheid stalmest die de landbouwer erop kon aanbrengen. Mest was een kostbaar goedje waar niet kwistig mee werd omgesprongen.

In het afgegraven perceel op Gensenmargen zit ook deze kleine helling, wat nog extra bijdraagt aan de ontwikkeling van een speciale vegetatie.

Een hypothese die ik in de toekomst nog ooit verder hoop te kunnen uitdiepen, is dat toentertijd de steile (naar het zuiden gekeerde) hellingen die we in de valleien van de Voerstreek hebben, de mest leverden die nodig was voor de akkers lager in de vallei of op de zacht glooiende hellingen aan de andere kant. Op die steile helling graasden de schapen; vooral bovenaan, waardoor zich daar een heide-achtige vegetatie ontwikkelde. De zure ondergrond, silex [vuursteen] of afzettingen van toen de Maas daar nog stroomde, is daar van nature al heel voedselarm. Als de schapen die schrale begroeiing dan ook nog afgrazen, kunnen er alleen nog maar planten groeien die met heel weinig toekomen. Onderaan was de bodem kalkrijker en kreeg je ander type grasland, dat we meestal als 'kamgrasweide' omschrijven – naar een van de typische soorten die er groeien: kamgras (*Cynosurus cristatus*). Daar liepen vaker koeien of paarden, in plaats van schapen.

Kamgrasweiden zijn het makkelijkst te herstellen, door gedurende een aantal jaren biomassa – het door planten geproduceerde 'levend materiaal' – af te voeren om de bodem te verarmen. Dat kan door te hooien, door begrazing of door een combinatie van beide. Maar er blijft toch altijd een teeltlaag van enkele tientallen centimeter, met veel humus, aanwezig. Voor sommige soorten is zelfs dat een probleem om zich te kunnen handhaven tegen andere, snellere groeiers. Als je die wilt terug-

In het afgegraven perceel bij Belle Barrière, dicht bij de grens met Nederland, is er meer opslag van struiken. De tractor op de voorgrond is overigens bezig met het maaien van het grasland eromheen. Net zoals de weilanden in heel de vallei (ook op de achtergrond zichtbaar) worden die in het kader van het Pays-Mosanproject 'uitgemijnd' om de bodem te verarmen. Dat houdt in dat ze nu tijdelijk bemest worden met nitraten en daarna gehooid. Het doel daarvan is vooral de fosfaten, die hier nog in de bodem zitten door vroeger agrarisch gebruik, zo snel mogelijk te verwijderen.

Om de evolutie van de vegetatie op te volgen maken leden van de Plantensociologische Werkgroep van het Natuurhistorisch Genootschap opnames waarbij ze heel nauwkeurig alle plantjes inventariseren in een stukje van een grasland. Hun onderzoek kadert in een breder project, dat in Nederlands Zuid-Limburg en het aangrenzende België en Duitsland kalkgraslanden bestudeert.

brengen in het ecosysteem moet je (plaatselijk) de teeltlaag deels verwijderen of dunner maken.

De foto's bij dit artikel illustreren om welke soorten het dan gaat. Dé sterren op de scène zijn de orchideeënsoorten die we al zagen verschijnen: bijenorchis (*Ophrys apifera*), bosorchis (*Dactylorhiza fuchsii*), gevlekte orchis (*Dactylorhiza maculata*) en soldaatje (*Orchis militaris*). We hopen overigens dat dat lijstje nog wat langer zal worden! Ook het voorkomen van soorten als duifkruid (*Scabiosa columbaria*), grote centaurie (*Centaurea scabiosa*), bevertjes *(Briza media*) en grote tijm (*Thymus poligioides*) geeft aan dat zich hier een plantengemeenschap heeft ontwikkeld die voor onze contreien als 'hoogst zeldzaam' kan worden omschreven. Zo'n vegetatie trekt ook tal van zeldzame vlindersoorten aan. Zo zagen we al het klaverblauwtje (*Cyaniris semiargus*), het bruin dikkopje (*Erynnis tages*) en de veldparelmoervlinder (*Melitaea cinxia*) verschijnen.

Maar we zagen ook soorten arriveren waar we enkele vraagtekens bij plaatsen, omdat het gaat om soorten die in de flora als adventief worden beschouwd: ze kwamen vroeger niet voor in onze streken maar hebben er zich, vaak door toedoen van de mens, toch weten te vestigen en te handhaven. Het gaat dan in ons geval over grijs haviksskruid (*Pilosella piloselloides*) en oranje havikskruid (*Pilosella aurantiaca*), die vooral bij Belle Barrière algemeen zijn.

Tot vorig jaar werden de destijds afgegraven percelen niet gemaaid. Op één perceel, op Gensenmargen, hebben in het najaar van 2020 koeien gelopen. Op welke manier de diverse percelen in de toekomst beheerd moeten worden is nog onduidelijk. De bodem is zo arm dat er tot nu toe geen echte verruiging optreedt. Alleen bij Belle Barrière is er toch veel opslag van berken en wilgen en was al een stevige maaibeurt nodig. We willen er in elk geval voor zorgen dat het echte kalkgraslanden blijven en dat ze niet dichtgroeien met een banale struikenvegetatie. Op die manier hebben we enkele unieke stukjes natuur gecreëerd, die we zeker moeten bewaren.

Met dank aan Joost Dewyspelaere voor zijn opmerkingen en aanvullingen.

Volgende pagina:
Enkele van de plantensoorten die op de afgegraven percelen een plekje hebben gevonden: duifkruid (*Scabiosa columbaria*), grote centaurie (*Centaurea scabiosa*), rapunzelklokje (*Campanula rapunculus*), slangenkruid (*Echium vulgare*), oranje havikskruid (*Pilosella aurantiaca*), grijs havikskruid (*Pilosella piloselloides*), bosorchis (*Dactylorhiza fuchsii*), soldaatje (*Orchis militaris)*, bijenorchis (*Ophrys apifera*).

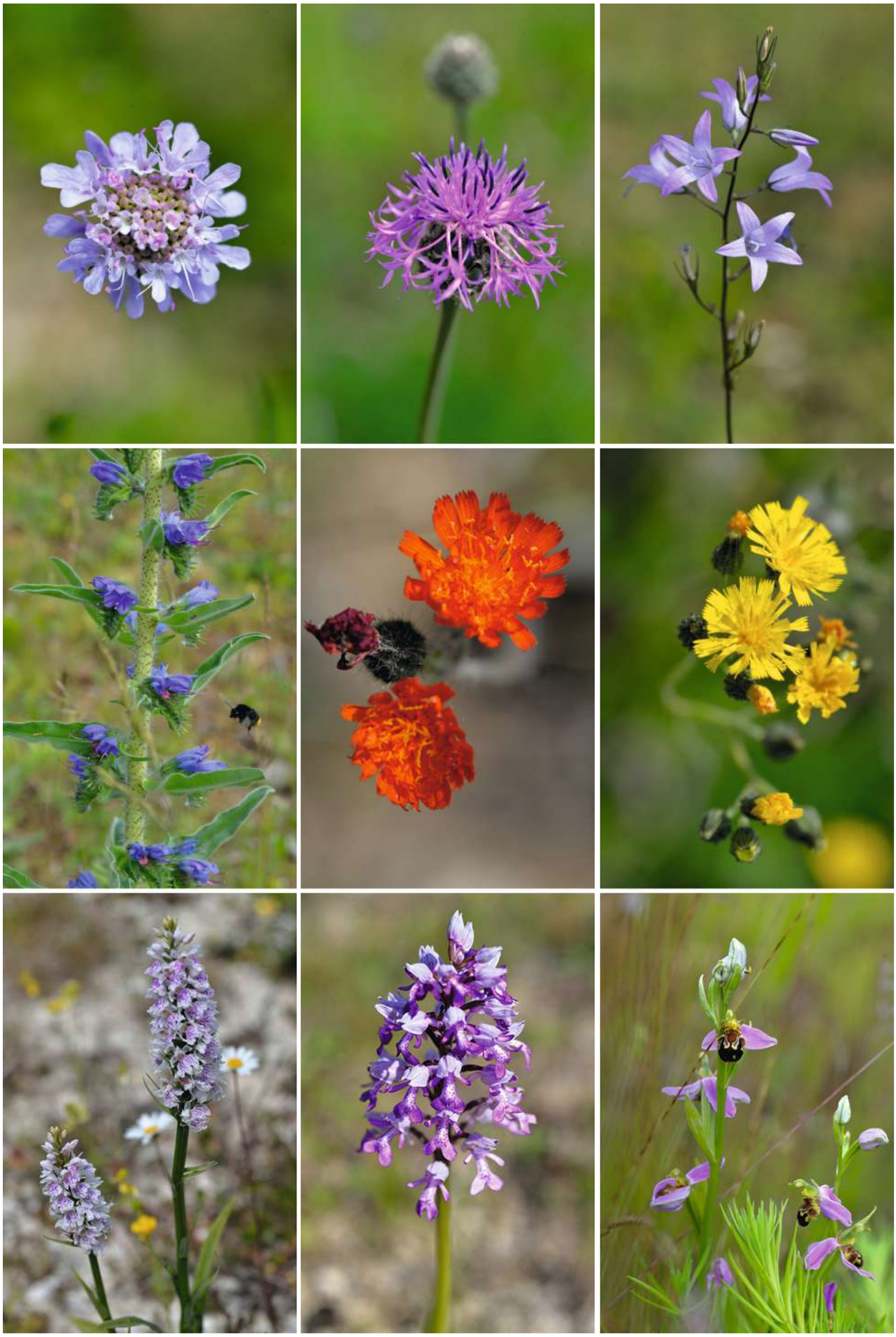

Van Sint-Marten naar Ulvend: 95 meter hoogteverschil

Elza Vandenabeele

Elza mag dan wel al de 90 gepasseerd zijn, ze neemt ons toch nog mee op een wandeling in haar dorp. Als oud-lerares aardrijkskunde heeft ze nog altijd een scherp oog voor alle landschapelementen die je daarbij tegenkomt. Die koppelt ze in dit artikel aan haar herinneringen van intussen meer dan zes decennia geleden.

Foto 1: We staan op de brug, achter de kerk van Sint-Martens-Voeren. Het water van de Veurs kabbelt onder ons door, de Voer tegemoet. Even stroomaf staat een volautomatische debietmeter, die op zonne-energie werkt. De trapjes naast de brug werden gebruikt om poetswater uit de Voer te scheppen. Misschien nu nog! Huis nr. 2 was lang geleden de Kapelanie.

Kijk nu naar het koor van de kerk, naar de opgevulde gaten. Toen de Duitsers in september 1944 terugtrokken zijn hier schoten gevallen. Eugène Vroonen kwam 's morgens de mis van Pastoor Veltmans dienen en stond met pastoor voor het kapot-geschoten koor en hoofdaltaar. 'Ga maar terug naar huis, jongen. Hier kunnen we geen mis opdragen…'

Nu op weg. Dat wordt klimmen! Ulvend ligt 95 m hoger. Langs deze weg hebben vele jaren meerdere zomerkampplaatsen gelegen. Toen was er hier altijd jeugd onderweg!

Foto 2: Rechts van ons stroomt de Veurs. In de wei achter de haag liggen de grondvesten van 'den Hof' waar lang geleden de Heer van Sint-Marten woonde. Links het Veltmanshuis, het vroegere kapittelhuis, later pastorie en dekenij en sinds 1971 Cultureel Centrum.

Tot hier was de Kerkstraat geasfalteerd, toen ik in 1956 in Sint-Marten kwam wonen. Waren toen ook met asfalt verhard: de hoofdweg van 's-Gravenvoeren naar Sint-Pieter en de weg vanaf de Bies tot aan de Krutsberg, waar burgemeester Teney woonde. Verder waren er alleen steenslagwegen.

Op deze foto uit 1948 is te zien dat de weg naar Kwinten toen nog niet was verhard. Links op de achtergrond het door de Duitsers in 1944 verwoeste Veltmanshuis, dat toen nog niet was hersteld. (Foto: archief André Lardinois)

Een beekje komt, onder de weg door, bij de Veurs. Het voert het regen- en bronwater af van het dal dat wij nu opgaan, ook het water van de vijvers in de vroegere pastorietuin. Veel 'waterkes' zijn netjes en modern onder de grond gestopt!

Het gehucht Kwinten telde in 1956 maar een paar huizen, de huidige nummers 14 tot 22. Ze zijn in september 1944 kapot geschoten toen de Duitsers terugtrokken, ook de pas-

torie. Niet alle huizen zijn terug opgebouwd. Er zijn er wel bijgebouwd hogerop.

In de Kastanjeboomstraat rechts is er ook een brug over de Veurs, met er naast een ingenieuze pomp waar de landbouwers hun waterton kunnen vullen. Tegenover deze straat liep vroeger een pad met *sjtègelkes*, overstapjes tussen de weilanden. Je liep zo bergop naar een andere kastanjeboom, verdwenen door bliksem en ouderdom.

Foto 4: Nu komen we rechts aan het Waterwegske, dat zijn naam niet gestolen heeft want er komen meerdere bronnen in uit; het is er altijd nat. Een echt bronnengebied met als belangrijkste de Kolebron (foto 5), die het dorp van drinkwater voorzag toen er nog geen waterleiding was. De putten in het dorp werden namelijk als verontreinigd beschouwd omdat ze dicht bij het oude kerkhof lagen. Water werd gehaald met een juk over de schouders, waaraan twee emmers bengelden die met de handen in evenwicht werden gehouden. Achter de uitloop van de bron zou een klein reservoir ingebouwd zijn. Aan de weg en ook aan de bron zelf is gewerkt; daardoor kan je er geen emmer meer onder plaatsen.

Vanaf de bronnen loopt een zijweg rechtdoor; hij volgt het dal van de Veurs en leidde naar een al lang verdwenen watermolen, een kopermolen. Welke bewerkingen er daar precies gebeurden is onduidelijk: het kopererts verbrijzelen, of dikke koperen platen tot dunnere platen stampen, die dan verder bewerkt konden worden tot allerlei gebruiksvoorwerpen (zoals in de kopermolen van Eijsden gebeurde)?

De Nederlandse Geologische Dienst deed in de jaren ’70 bij het begin van het Waterwegske boringen voor de voorbereiding van een nieuwe geologische kaart. Geoloog Werner Felder vond er uit het Carboon daterende gesteentes. (Het Carboon is de geologische periode van 360 tot 300 miljoen jaar geleden, en dankt zijn naam aan de steenkoollagen die toen zijn ontstaan.) En in de wei langs de Veurs komen de Carboonlagen aan de oppervlakte. (Denk niet aan steenkool maar aan schist en zandsteen.) Wijlen Pol Pinckers, afkomstig van De Eyken, had ooit gehoord dat er op die plaats in de twintiger jaren ook geboord

is om te kijken of er steenkool kon ontgonnen worden. Spreken we daarom van de 'Kolebron'? Die naam is algemeen gekend maar komt niet voor in oude teksten.

Het Waterwegske is de vroegere weg naar Ulvend. Je kan hem volgen tot waar hij samenvalt met de huidige weg. We wandelen verder langs de geasfalteerde weg. Aan de wei rechts (links van het Waterwegske) kun je zien dat er een huis heeft gestaan, kapotgeschoten in 1944 en niet heropgebouwd.

Foto 5: We zijn nu in de nieuwe dorpsuitbreiding. Toen de oude pastorie Cultureel Centrum was geworden maar elk dorp nog zijn eigen pastoor had, was nummer 31 de pastorie. De kerkfabriek gebruikt nog altijd het zaaltje beneden en op zolder is hun archiefruimte.

Rechts van de weg kan je op meerdere plaatsen het tracé van een vroegere weg in de weiden volgen. Links hebben we zicht op het beschermde landschap van de Martelberg (foto 6), een helling met graften, steilranden tussen weiden en akkers. Dit zijn vroegere bosranden, overgebleven toen de beboste helling van onder naar boven ontgonnen werd.

Vanaf het Waterwegske tot het gehucht Ulvend waren er geen huizen vóór 1890. Ulvend lag toen echt aan het einde van de wereld! En het was ook stevig klimmen langs een ongelijke weg. Door de weelderige begroeiing heb je weinig uitzicht; ook het parkje met vijver tegenover nr. 37 blijft verborgen.

Je komt langs huis 'Berg en Dal', op de plaats die ooit 'Verloren Kost' heette en tot eerder dit jaar het Steinerschooltje herbergde dat nu naar het klooster in 's-Gravenvoeren is verhuisd. De oude weg komt erbij; na een Mariakapelletje (foto 7) volgt een weg naar De Eyken en De Plank. Daarna stijgen en dalen we weer; zo'n hoogte is een 'knipke'. Rechts kijk je in een zijdal met een 'waterhuisje' (met pomp) middenin de weilanden.

Foto 8: Waar de weg scherp naar links draait zie je in de wei vóór je de oude weg naar Ulvend lopen. Twintig jaar geleden was die nog goed begaanbaar. De oude weg had bovenaan een te steile helling, zelfs voor kar en paard. Daarom is de bochtige, later geasfalteerde weg aangelegd, na de kaart van Popp (1891).

Mijn schoonmoeder vertelde over de holle wegen die recht naar boven liepen. Dat die zo steil waren dat vier paarden achter elkaar gespannen nodig waren om een volle kar naar boven te trekken.

Even verder, rechts van de weg, lag vroeger de vuilnisbelt van Sint-Martens-Voeren. In de bocht bouwde de familie Nix in 1929 haar hoeve. Nu volgt een oude vorm van landgebruik: een bos werd half ontgonnen zodat je tegelijkertijd opbrengst hebt van bomen en gras voor je koeien! En zo kom je bij het grensgehucht Ulvend – driekwart Belgisch en één kwart Nederlands – en heb je een beloning verdiend in het Bakhuis (foto 9), waar de familie Hocks met veel succes haar zelfgemaakte hoeveijs verkoopt.

8

Geraadpleegde werken:

(Oude) stafkaarten en de Ferrariskaart (1771-1778).

Pastoor Veltmans Gedenkboek (een uitgave van het Langohr-Veltmans-comité uit 1957).

Bouwen door de eeuwen heen: inventaris van het cultuurbezit in België, deel 14n2, kanton Voeren (1992).

Websites: climbfinder.com; inventaris.onroerend.erfgoed.be (zoekterm 'Ulvend').

... en mijn eigen geheugen: wat ik zelf zag en wat ik vernam gedurende de vele jaren dat ik in Sint-Marten woon.

9

Op de Ferrariskaart is de huidige toestand nog goed herkenbaar.

Sportieve fietsers stellen de klim naar Ulvend wel op prijs. Je vindt dit profiel en andere informatie op https://climbfinder.com (zoekterm 'Op de Eiken').

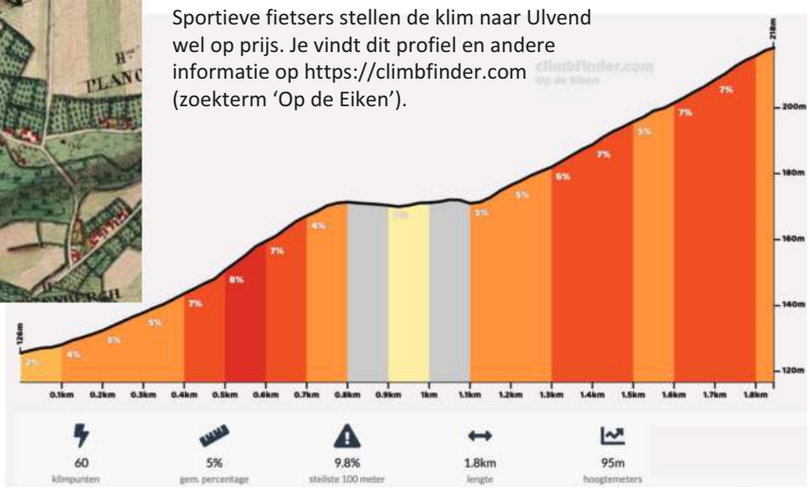

De kroedwösj

Dat het wijden van de *kroedwesj* of *kroedwösj* – waarvan sprake in het artikel van Willy Machiels (pagina 31) – al een heel oud gebruik is, bewijst een document uit 1678 dat Hub Smeets ontdekte in het archief in Maastricht [1]. Het werd opgesteld naar aanleiding van iets wat zich in 's-Gravenvoeren afspeelde op 15 augustus van dat jaar, en die dag wordt in de tekst 'onse Lieve Vrouwe Cruijtwinge dach' genoemd.

Meer bepaald ging het om een klacht door de rector van de jezuïeten in Maastricht (die het recht van tiendeheffing hadden in 's-Gravenvoeren). De man voelde zich beledigd door uitspraken van Joseph Linot, de kapelaan van het dorp. Getuigen hadden immers verklaard hoe Linot, 'met hooghe ende luijde woorden' en 'slaende met seijnen vuijst op de tafel' gezegd had: 'De Jesuiten zijn schellemen ende dieven'. Er kwam een proces van voor een kerkelijke rechtbank, maar het is niet bekend wat het vonnis was.

Ansay kende de benaming 'Levrouwekroetwije' voor 15 augustus [2]. (Die dag hoefden de kinderen niet naar de cathechismusles te gaan.)

In 1984 kon ik nog onderstaande foto maken van Anna Nix-Maes en Marieke Cluyten (uit Teuven), terwijl ze aan de spoorwegberm in Sint-Martens-Voeren – toen nog niet met berken beplant – bloemen aan het plukken waren voor de *kroedwösj*. Ik herinner me dat toen geprobeerd werd dit aloude gebruik nieuw leven in te blazen.

In 's-Gravenvoeren waren wilde marjolein en boerenwormkruid de vaste ingrediënten. Ze werden daarom ook wel *mauve kroedwösj* en *gèle kroedwösj* genoemd.

Rik Palmans

1. RHCL, 14.D022: Klooster der Jezuïeten, nr. 24.

2. **Ansay, J.**, 1969, *'s-Gravenvoeren: ten tijde van pastoor Kallen (3)*. In: Heem 13: 20.

Onze Germaanse voorouders hielden op vaste tijden van het jaar hun cultuurfeesten, zoals het midwinterfeest, waarvan de kerk Kerstmis maakte. Of het zomer-zonnewendefeest op 21 juni, de dag waarop de zon haar hoogste stand bereikt. Dit feest werd gekerstend in het feest van Sint-Jan. De *kroedwösj*-wijding is nog een restje van dit oeroude zonnewendefeest.

Tot in de vijftiger jaren werd er na de Hoogmis ter gelegenheid van Maria Hemelvaart in bijna alle kerken in Limburg nog de *kroedwösj* gewijd. Na de zegening werd die een jaar lang bewaard op een droge plaats in huis en alleen gebruikt wanneer dat nodig en verantwoord was.

De *kroedwösj* (kruidenbos) bestaat uit zeven kruiden:

- twee geneeskruiden: duizendblad of *hazegerf* dat een bloedzuiverende werking had en boerenwormkruid of *reinvare*, bekend om zijn wormverdrijvende kracht;

- twee broodgranen, rogge en tarwe, die na de wijding in de zaaitijd tussen het zaaigoed uitgewreven werden om Gods zegen over een goede oogst af te smeken;
- twee onheilwerende kruiden: *donderkroet* oftewel wilde marjolein en bijvoet, die bij onweer in het vuur werden gegooid. Nadat het vuur het kruid verteerd had, was het onheil afgewend.
- Tenslotte werd vaak nog een takje van een notenboom bijgevoegd.

Vroeger stond er bij elke boerderij een walnotenboom. Niet alleen om de opbrengst van de noten, maar ook om de luwte van de grote boomkroon en omdat het loof van de boom door zijn aparte geur veel insekten weert. Misschien dat de grote boom eveneens (onbewust) als bliksemafleider diende en er daarom soms een takje bij de *kroedwösj* werd gevoegd. Of was het gewoon om een goede oogst af te smeken?

Zeven was een heilig getal, dat verband hield met de verering van onze voorouders voor de zeven planeten. De christelijke leer nam deze gedachtengang gedeeltelijk over: de schepping in zeven dagen, de zeven werken van barmhartigheid, de zeven sacramenten enzovoort. Het blad van een notenboom heeft in de regel zeven deelblaadjes.

Soms werd de Kroetwusj bij elkaar gehouden door een lint van zeven el. Een oude el was de lengte van de benedenarm, dus het lint had een lengte van rond de 3,20 meter. Dat lint werd uiteraard meegewijd en bijvoorbeeld gebruikt als een koe in de nazomer teveel klaver at en daardoor opliep. Of wanneer een paard leed aan kolieken. Dan werd het lint om de buik gewonden en men geloofde door deze handeling verder onheil te voorkomen. Nu klinkt het een en ander wat bijgelovig.

Maar we moeten niet vergeten dat destijds de gewone mensen niets anders hadden dan hun geloof. Daarom is het ook niet verwonderlijk dat zij onder meer hun toevlucht namen tot kruiden, waarvan zij dachten en geloofden dat ze door bovennatuurlijke krachten rampspoed en onheil konden weren.

Maria Demollin

Enkele reacties op het vorige nummer

• In *D'r Koeënwoof 41 (2020)* stond een artikel over **de familie de Schiervel.** Een groot deel van het bronnenmateriaal kwam van Agnès de Jamblinne. Ze liet weten dat er in het artikel enkele foutjes stonden. De roepnaam van de jongste dochter was wellicht Éléonore (en niet Claire); zo ondertekende ze zelf alleszins haar huwelijksakte. Charles Lejeune de Schiervel erfde niet de adellijke titel (van baron) van zijn grootvader. Op zijn identiteitskaart was hij gewoon *Monsieur* Lejeune de Schiervel. Zijn oudste zoon, Xavier (1908-2005), kreeg in 1984 van koning Boudewijn wel de titel van baron, die intussen is overgegaan op diens oudste zoon Charles.

• Een geïnteresseerde lezer denkt dat de vertaling die we gaven van het **chronogram** (Hinc laudem fortes sperate coloni) op de voormalige schaapstal in Altenbroek de clou mist van de combinatie van de afbeelding – het schaap – en de Latijnse tekst: 'Natuurlijk is het Latijn in chronogrammen meestal wat krom, maar toch. In jouw vertaling is *hinc* weggevallen: hieruit / van hier; *laus* is het object van *sperate*: verwacht / hoopt van hier (op) lof / roem: verwacht hiervan, dappere/sterke boeren, eer. Vrij vertaald is, denk ik, de boodschap: Verwacht maar, boeren, dat jullie, als jullie het aandurven, met de schapenteelt eer (en voordeel) behalen.'

• Dochter Marie Agnès Émérance van **Jean Schirvel** (burgemeester van Sint-Pieters-Voeren) is in Sint-Pieters-Voeren geboren op 4 januari 1770. Overigens blijkt een zoon Joannes al op 2 juni 1765 daar overleden te zijn – terwijl zoon Antoon op 2 maart 1767 in Henri-Chapelle werd geboren. Het is dus niet mogelijk te zeggen wanneer het echtpaar Schirvel-Halleux, na hun huwelijk op 22 november 1764, in Sint-Pieters-Voeren is gaan wonen.

Vorige winter waren de wandelwegen in Voeren compleet kapot gelopen. Dat was voor een stuk het gevolg van de coronacrisis: wandelen in eigen land of net over de grens was zowat het enige wat je nog kon doen als je er eens uit wilde zijn. Velen maakten daardoor kennis met de Voerstreek als wandelgebied. Ook in de zomer en herfst van 2021 zagen we opvallend meer wandelaars en fietsers genieten van de natuur en het landschap van onze mooie streek.

De auteurs van dit nummer:

Peter Bootsma, Jean-Marie Ernon, Guido Sweron, Hub Smeets,

Willy Machiels, Rik Palmans, Elza Vandenabeele